

॥ ओ३म् ॥

✽ अथैकोनविंशोऽध्याय आरभ्यते ✽

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्नऽत्रा सुव ॥ १ ॥

य० ३० । ३ ॥

स्वादीमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता । निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्धर्मार्थकाममोक्षसिद्धये किं कर्तव्यमित्याह ॥

अब उन्नीसवें अध्याय का आरम्भ है इसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि के लिये क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश किया है ॥

स्वादीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणा॒मृता॑मृतेन॒ मधु॑मती॒मधु॑मता
सृजामि॒ स॒म॒ सोमे॑न॒ सोमो॑ऽस्य॒श्विभ्या॑ पच्यस्व॒ सर॑स्वत्यै॒ पच्य॑स्वेन्द्राय
सुत्राम्णे॑ पच्यस्व ॥ १ ॥

स्वादीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् । तीव्रेण । अमृताम् । अमृतेन ।
मधुमतीमिति मधुऽमतीम् । मधुमतेति मधुऽमता । सृजामि । सम् । सोमेन । सोमः ।
असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्यै । पच्यस्व । इन्द्राय ।
सुत्राम्णे इति सुत्राम्णे । पच्यस्व ॥ १ ॥

पदार्थः—(स्वादीम्) सुखादुयुक्ताम् (त्वा) त्वाम् (स्वादुना) मधुरादिना
(तीव्राम्) तीक्ष्णस्वभावाम् (तीव्रेण) आशुकारिगुणेन (अमृताम्) अमृतात्मिकाम्
(अमृतेन) सर्वरोगप्रहारकेण गुणेन (मधुमतीम्) प्रशस्तमधुरगुणयुक्ताम् (मधुमता)
स्वादिष्ठगुणेन (सृजामि) निष्पादयामि (सम्) (सोमेन) सोमलताद्योषधिसमूहेन
(सोमः) ऐश्वर्ययुक्तः (असि) (अश्विभ्याम्) व्याप्तविद्याभ्यां ह्यीपुरुषाभ्याम्
(पच्यस्व) परिपक्वां कुरु (सरस्वत्यै) विद्यासुशिक्षितवाणीयुक्तायै स्त्रियै (पच्यस्व)
(इन्द्राय) ऐश्वर्ययुक्ताय पुरुषाय (सुत्राम्णे) यः सर्वान् दुःखेभ्यः सुष्ठु त्रायते
तस्मै (पच्यस्व) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वैद्य यस्त्वं ! सोमोऽसि तं त्वौषधीविद्यायां संसृजामि यथाऽहं यां स्वादुना सह स्वाद्वीं तीव्रेण सह तीव्राममृतेन सहाऽमृतां मधुमता सोमेन सह मधुमतीमौषधीं संसृजामि तथैतां त्वमश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्व सुत्राम्ण इन्द्राय पच्यस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वैद्यकशास्त्ररीत्याऽनेकानि मधुरादिप्रशस्तस्वादयुक्तान्यौषधानि निर्माय तत्सेवनेनारोग्यं सम्पाद्य धर्मार्थकाममोक्षसिद्धये सततं प्रयतितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे वैद्यराज ! जो तू (सोमः) सोम के सदृश ऐश्वर्ययुक्त (असि) है उस (त्वा) तुरू को ओषधियों की विद्या में (सं, सृजामि) अच्छे प्रकार उत्तम शिवायुक्त करता हूँ जैसे मैं जिस (स्वादुना) मधुर रसादि के साथ (स्वाद्वीम्) सुस्वादयुक्त (तीव्रेण) शीघ्रकारी तीव्र स्वभाव सहित (तीव्राम्) तीव्र स्वभावयुक्त को (अमृतेन) सर्वरोगापहारी गुण के साथ (अमृताम्) नाशरहित (मधुमता) स्वादिष्ट गुणयुक्त (सोमेन) सोमलता आदि से (मधुमतीम्) प्रशस्त मीठे गुणों से युक्त ओषधि को सम्यक् सिद्ध करता हूँ वैसे तू इस को (अश्विभ्याम्) विद्यायुक्त स्त्री पुरुषों सहित (पच्यस्व) पका (सरस्वत्यै) उत्तम शिद्धि वाणी से युक्त स्त्री के अर्थ (पच्यस्व) पका (सुत्राम्णे) सब को दुःख से अच्छे प्रकार बचाने वाले (इन्द्राय) ऐश्वर्ययुक्त पुरुष के लिये (पच्यस्व) पका ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि वैद्यकशास्त्र की रीति से अनेक मधुरादि प्रशंसित स्वादयुक्त अत्युत्तम ओषधों को सिद्ध कर उन के सेवन से आरोग्य को प्राप्त होकर धर्मार्थ काम मोक्ष की सिद्धि के लिये निरन्तर प्रयत्न किया करें ॥ १ ॥

परीत इत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । सोमो देवता । स्वराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

परीतो विश्रुता सुतम् सोमो य उत्तमम् हविः । दधन्वान् यो नर्योऽअप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तममित्युत्तमम् । हविः । दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । आ । सुषाव । सुषावेति सुऽसाव । सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रिभिः ॥ २ ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (इतः) प्रातः (सिञ्चत) अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः । (सुतम्) निष्पन्नम् (सोमः) प्रेरको विद्वान् (यः) (उत्तमम्) (हविः) अत्तमर्हम् (दधन्वान्) धरन् सन् (यः) (नर्यः) नरेषु साधुः (अप्सु) जलेषु (अन्तः) मध्ये (आ) (सुषाव) निष्पादयेत् (सोमम्) ओषधिसारम् (अद्रिभिः) मेवैः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! य उत्तमं हविः सोम इतः स्याद्यो नयों दधन्वानप्स्वन्तरा-
सुषाव तमद्रिभिः सुतं सोमं यूयं परिसिञ्चत ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरुत्तमा ओषधीर्जले संस्थाप्य मथित्वाऽऽसवं निस्सारयन्तेन
यथायोग्यं जाठराग्निं सेवित्वा बलारोग्ये वर्द्धनीये ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो ! (यः) जो (उत्तमम्) उत्तम श्रेष्ठ (हविः) खाने योग्य अन्न
(सोमः) प्रेरणा करने हारा विद्वान् (इतः) प्राप्त होवे (यः) जो (नर्यः) मनुष्यों में उत्तम
(दधन्वान्) धारण करता हुआ (अप्सु) जलों के (अन्तः) मध्य में (आसुषाव) सिद्ध करे उस
(अद्रिभिः) मेवों में (सुतम्) उत्पन्न हुए (सोमम्) ओषधिगण को तुम लोग (परिसिञ्चत)
सब ओर ले सींच के बढ़ाओ ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि उत्तम ओषधियों को जल में डाल मथन कर सार रस
को निकाल इस से यथायोग्य जाठराग्नि को सेवन करके बल और आरोग्यता को बढ़ाया करें ॥ २ ॥

वायोरित्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमोऽतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः
सखा । वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ् सोमोऽतिद्रुतः इन्द्रस्य युज्यः
सखा ॥ ३ ॥

वायोः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः । अतिद्रुत इत्यतिऽद्रुतः ।
इन्द्रस्य । युज्यः । सखा । वायोः । पूतः । पवित्रेण । प्राङ् । सोमः । अतिद्रुत
इत्यतिऽद्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वायोः) पवनात् (पूतः) शुद्धः (पवित्रेण) शुद्धिकरेण (प्रत्यङ्)
यः प्रत्यक्षमश्नति प्राप्नोति सः (सोमः) सोमलताद्योषधिगणः (अतिद्रुतः) योऽतिद्रवति
सः (इन्द्रस्य) इन्द्रियस्वामिनो जीवस्य (युज्यः) युक्तः (सखा) मित्रमिव (वायोः)
शुद्धाच्छुद्धिनिमित्तात् (पूतः) निर्मलः (पवित्रेण) शुद्धिकरेण कर्मणा (प्राङ्)
प्रकृष्टतयाऽश्नति सः (सोमः) निष्पादितोषधिरसः (अतिद्रुतः) अत्यन्तं शीघ्रकारी
(इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (युज्यः) समाधातुमर्हः (सखा) सुहृदिव ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यः सोमः प्राङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः
सखेवास्ति यश्च सोमः प्रत्यङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः सखेवास्ति
तं यूयं सततं सेवध्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—या ओषधयः शुद्धे स्थले जले वायौ चोत्पद्यन्ते पूर्वापरान् रोगान् शीघ्रं
निस्सारयन्ति च ता मनुष्यैर्मित्रवत्सदा सेवनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो ! जो (सोमः) सोमलतादि ओषधियों का गुण (प्राङ्) जो प्रकृष्टता से (अतिद्रुतः) शीघ्रगामी (वायोः) वायु से (पवित्रेण) शुद्ध करने वाले कर्म से (पूतः) पवित्र (इन्द्रस्य) इन्द्रियों के अधिष्ठाता जीव का (युज्यः) योग्य (सखा) मित्र के समान रहता है और जो (सोमः) सिद्ध किया हुआ ओषधियों का रस (प्रत्यङ्) प्रत्यक्ष शरीरों से युक्त हो के (अतिद्रुतः) अत्यन्त वेग वाला (वायोः) वायु से (पवित्रेण) पवित्रता कर के (पूतः) शुद्ध और (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्त राजा का (युज्यः) अतियोग्य (सखा) मित्र के समान है उसका तुम निरन्तर सेवन किया करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो ओषधि शुद्ध स्थल जल और वायु में उत्पन्न होती और पूर्व और पश्चात् होने वाले रोगों का शीघ्र निवारण करती हैं उन का मनुष्य लोग मित्र के समान सदा सेवन करें ॥ ३ ॥

पुनातीत्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता । आर्षी गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

पुनाति । ते । परिस्रुतमिति परिस्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पुनाति) पवित्रीकरोति (ते) तव (परिस्रुतम्) सर्वतः प्राप्तम् (सोमम्) ओषधिरसम् (सूर्यस्य) (दुहिता) पुत्रीवोषा (वारेण) वरणीयेन (शश्वता) सनातनेन गुणेन (तना) विस्तृतेन प्रकाशेन ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! या तना सूर्यस्य दुहितेवोषा शश्वता वारेण ते परिस्रुतं सोमं पुनाति तस्यां त्वमोषधिरसं सेवस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्योदयात्प्राक् शौचं विधाय यथानुकूलमौषधं सेवन्ते तेऽरोगा भूत्वा सुखिनो जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! जो (तना) विस्तीर्ण प्रकाश से (सूर्यस्य) सूर्य की (दुहिता) कन्या के समान उषा (शश्वता) अनादिरूप (वा.ण) ग्रहण करने योग्य स्वरूप से (ते) तेरे (परिस्रुतम्) सब ओर से प्राप्त (सोमम्) ओषधियों के रस को (पुनाति) पवित्र करती है उस में तू ओषधियों के रस का सेवन कर ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्योदय से पूर्व शौचकर्म करके यथानुकूल ओषधि का सेवन करते हैं वे रोगरहित हो कर सुखी होते हैं ॥ ४ ॥

ब्रह्मेत्यस्याभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता । निचृज्जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ब्रह्म ज्ञत्रं पवते तेज इन्द्रियं सुरया सोमः सुत आसुतो
मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

ब्रह्म । ज्ञत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सुरया । सोमः । सुतः ।
आसुत इत्याऽसुतः । मदाय । शुक्रेण । देव । देवता । पिपृग्धि । रसेन । अन्नम् ।
यजमानाय । धेहि ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) विद्वत्कुलम् (क्षत्रम्) न्यायकारिक्षत्रियकुलम् (पवते)
पवित्रीकरोति (तेजः) प्रागल्भ्यम् (इन्द्रियम्) मनआदिकम् (सुरया) या सूयते सः
सुरा तथा (सोमः) ओषधिरसः (सुतः) संपादितः (आसुतः) समन्ताद्भोगनिवारणे
सेवितः (मदाय) हर्षाय (शुक्रेण) आशु शुद्धिकरेण (देव) सुखप्रदातः (देवताः) देवा
पव देवतास्ताः (पिपृग्धि) प्रीणीहि (रसेन) (अन्नम्) भोज्यम् (यजमानाय)
सुखप्रदात्रे (धेहि) धर ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे देव विद्वन् ! यः शुक्रेण मदाय सुरया सुत आसुतः सोमस्तेज
इन्द्रियं ब्रह्म ज्ञत्रं च पवते तेन रसेनान्नं यजमानाय धेहि देवताः पिपृग्धि ॥ ५ ॥

भावार्थः—नात्र केनचिन्मनुष्येण नीरसमन्नमत्तव्यं सदा विद्याशौर्यबलबुद्धि-
वर्द्धनाय महौषधिसारास्सेवनीयाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (देव) सुखदातः विद्वन् ! जो (शुक्रेण) शीघ्र शुद्ध करने द्वारे व्यवहार से
(मदाय) आनन्द के लिये (सुरया) उत्पन्न होती हुई क्रिया से (सुतः) उत्पादित (आसुतः) अच्छे
प्रकार रोगनिवारण के निमित्त सेवित (सोमः) ओषधियों का रस (तेजः) प्रागल्भता (इन्द्रियम्) मन
आदि इन्द्रियगण (ब्रह्म) ब्रह्मवित् कुल और (क्षत्रम्) न्यायकारी क्षत्रिय-कुल को (पवते) पवित्र
करता है उस (रसेन) रस से युक्त (अन्नम्) अन्न को (यजमानाय) धर्मात्मा जन के लिये (धेहि)
धारण कर (देवताः) विद्वानों को (पिपृग्धि) प्रसन्न कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस जगत् में किसी मनुष्य को योग्य नहीं है कि जो श्रेष्ठ रस के बिना अन्न खावे,
सदा विद्या शूरवीरता बल और बुद्धि की वृद्धि के लिये महौषधियों के सारों को सेवन
करना चाहिये ॥ ५ ॥

कुविदङ्गेत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

राजपुरुषों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय इहेहैषां
कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽ
स्यसिभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णोऽएष ते योनिस्तेजसे
त्वा वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्त इति यवमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति ।
अनुपूर्वमित्यनुपूर्वम् । वियूयेति वियूय । इहेहेतीहऽइह । एषाम् । कृणुहि ।
भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमउक्तिमिति नमउक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीत
इत्युपयामगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा ।
इन्द्राय । त्वा । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णे । एषः । ते । योनिः । तेजसे । त्वा ।
वीर्याय । त्वा । बलाय । त्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(कुवित्) बलम् । कुविदिति बलना० ॥ निघ० ३ । १ ॥ (अङ्ग) मित्र
(यवमन्तः) बहवो यवा विद्यन्ते येषां ते (यवम्) यवादिधान्यम् (चित्) अपि (यथा)
(दान्ति) छिन्दन्ति (अनुपूर्वम्) अनुकूलं प्रथमम् (वियूय) विभज्य (इहेह) अस्मिन्
संसारे व्यवहारे च (एषाम्) कृषीवलानाम् (कृणुहि) कुरु (भोजनानि) पालन-
व्यवहारानि वा (ये) (बर्हिषः) अन्नादिप्रापकाः (नमउक्तिम्) नमसामन्नादीनामुक्तिं
वृद्धय उपदेशम् (यजन्ति) ददति (उपयामगृहीतः) कर्षकादिभिः स्वीकृतः (असि)
(अश्विभ्याम्) द्यावापृथिवीभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) कृषिकर्मप्रचारकायै वाचै
(त्वा) (इन्द्राय) शत्रुविदारणाय (त्वा) (सुत्राम्णे) सुष्टुरक्षित्रे (एषः) (ते) तव
(योनिः) कारणम् (तेजसे) प्रागल्भ्याय (त्वा) (वीर्याय) पराक्रमाय (त्वा)
(बलाय) (त्वा) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अङ्ग ! ये बर्हिषो यवमन्तः कृषीवला नमउक्तिं यजन्त्येषां पदार्था-
नामिहेह त्वं भोजनानि कृणुहि यथैते यवं चिद्वियूयानुपूर्वं दान्ति तथा त्वमेषां विभावेन
कुवित् प्रापय यस्य ते तवैष योनिरस्ति तं त्वाऽश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय सुत्राम्णे
त्वा तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय ये यजन्ति यैर्वा त्वमुपयामगृहीतोऽसि तैस्त्वं विहर ॥६॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । ये राजपुरुषाः कृष्यादिकर्मकर्तृन् राज्ये करदातृन्
परिश्रमिणो जनाँश्च प्रीत्या रक्षन्त्युपदिशन्ति तेऽस्मिन् संसारे सौभाग्यवन्तो भवन्ति ॥६॥

पदार्थः—हे (अङ्ग) मित्र ! (ये) जो (बर्हिषः) अन्नादि की प्राप्ति कराने वाले (यवमन्तः)
यवादि धान्ययुक्त किसान लोग (नमउक्तिम्) अन्नादि की वृद्धि के लिये उपदेश (यजन्ति) देते हैं
(एषाम्) उनके पदार्थों का (इहेह) इस संसार और इस व्यवहार में तू (भोजनानि) पालन वा
भोजन आदि (कृणुहि) किया कर (यथा) जैसे ये किसान लोग (यवम्) यव को (चित्) भी
(वियूय) बुझादि से पृथक् कर (अनुपूर्वम्) पक्षापर की योग्यता से (दान्ति) काटते हैं वैसे तू इनके

विभाग से (कुवित्) बढ़ा बल प्राप्त कर जिस (ते) तेरी उन्नति का (एषः) यह (योनिः) कारण है उस (त्वा) तुझ को (अग्निभ्याम्) प्रकाश भूमि की विद्या के लिये (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै) कृषिकर्म प्रचार करने वाली उत्तम वाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) शत्रुओं के नाश करने वाले (सुत्राग्रे) अच्छे रक्षक के लिये (त्वा) तुझ को (तेजसे) प्रगल्भता के लिये (त्वा) तुझ को (वीर्याय) पराक्रम के लिये (त्वा) तुझ को (बलाय) बल के लिये जो प्रसन्न करते हैं वा जिन से तू (उपयामगृहीतः) श्रेष्ठ व्यवहारों से स्वीकार किया हुआ (असि) है उन के साथ तू बिहार कर ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जो राजपुरुष कृषि आदि कर्म करने, राज्य में कर देने और परिश्रम करने वाले मनुष्यों को प्रीति से रखते और सत्य उपदेश करते हैं वे इस संसार में सौभाग्य वाले होते हैं ॥ ६ ॥

नानेत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता । विराड् जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजप्रजे कथं स्यातामित्युपदिश्यते ॥

राजा और प्रजा कैसे हों इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा संसृक्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोमऽएष मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥

नाना । हि । वां । देवहितमिति देवहितम् । सदः । कृतम् । मा । सम् । सृक्षाथाम् । परमे । व्योमन्निति विओमन् । सुरा । त्वम् । असि । शुष्मिणी । सोमः । एषः । मा । मा । हिंसीः । स्वाम् । योनिम् । आविशन्तीत्याऽविशन्ती ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नाना) अनेकप्रकारेण (हि) किल (वाम्) युवाभ्याम् (देवहितम्) देवेभ्यः प्रियम् (सदः) स्थानम् (कृतम्) (मा) (सं, सृक्षाथाम्) संसर्गं कुरुतम् (परमे) उत्कृष्टे (व्योमन्) व्योम्नि बुद्धयवकाशे (सुरा) सोमबल्ल्यादिलता । अत्र शुभ्र अभिषवे इत्यस्माद्धतोरौणादिकौ रः प्रत्ययः । (त्वम्) सा (असि) अस्ति (शुष्मिणी) बहु शुष्म बलं यस्यामस्ति सा (सोमः) महौषधिगणः (एषः) (मा) माम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (स्वाम्) स्वकीयाम् (योनिम्) कारणम् (आविशन्ती) समन्तात् प्रविशन्ती ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनौ ! नाना सदस्कृतं देवहितं वां प्राप्नोतु या हि स्वां योनिमाविशन्ती शुष्मिणी सुरास्ति त्वं परमे व्योमन् वर्तमानाऽसि तां युवां प्राप्नुतम् । मादकद्रव्याणि मा संसृक्षाथाम् । विद्वन् एष सोमोऽस्ति तं मा च त्वं माहिंसीः ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये राजप्रजास्थमनुष्या बुद्धिवलारोग्यायुर्वर्द्धकानोषधिरसान् सततं सेवन्ते प्रमादकरांश्च त्यजन्ति तेऽत्र परत्र च धर्मार्थकाममोक्षसाधका भवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे राजा और प्रजा के जनो ! (नाना) अनेक प्रकार (सदः, कृतम्) स्थान किया हुआ (देवहितम्) विद्वानों को प्रियाचरण (वाम्) तुम दोनों को प्राप्त होवे जो (हि) निश्चय से (स्वाम्) अपने (योनिम्) कारण को (आविशन्ती) अच्छा प्रवेश करती हुई (शुष्मिणी) बहुत बल करने वाली (मुरा) सोमवल्ली आदि की लता है (त्वम्) वह (परमे) उत्कृष्ट (व्योमन्) बुद्धिरूप अवकाश में वर्तमान (असि) है उस को तुम दोनों प्राप्त होओ और प्रमादकारी पदार्थों का (मा) मत (संसृताथाम्) संग किया करो, हे विद्वत्पुरुष ! जो (एषः) यह (सोमः) सोमादि ओषधिगण है उस को तथा (मा) मुरु को तू (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कर ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो राजा प्रजा के सम्बन्धी मनुष्य बुद्धि, बल, आरोग्य और आयु बढ़ानेहारे ओषधियों के रसों को सदा सेवन करते और प्रमादकारी पदार्थों का सेवन नहीं करते वे इस जन्म और परजन्म में धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को सिद्ध करने वाले होते हैं ॥ ७ ॥

उपयामगृहीत इत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं वीर्यमैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । आश्विनम् । तेजः । सारस्वतम् । वीर्यम् । ऐन्द्रम् । बलम् । एषः । ते । योनिः । मोदाय । त्वा । आनन्दायेत्याऽनन्दाय । त्वा । महसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपगतैर्धर्मैर्यामैर्यमसम्बन्धिभिर्नियमैर्गृहीतः संयुतः (असि) (आश्विनम्) अश्विनोः सूर्याचन्द्रमसोरिदम् (तेजः) प्रकाशः (सारस्वतम्) सरस्वत्या वेदवाण्या इदम् (वीर्यम्) पराक्रमः (ऐन्द्रम्) इन्द्रस्य विद्युत् इदम् (बलम्) (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (मोदाय) हर्षाय (त्वा) त्वाम् (आनन्दाय) परमसुखाय (त्वा) (महसे) महते सत्काराय (त्वा) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन ! यस्त्वमुपयामगृहीतोसि यस्य ते एष योनिरस्ति तस्य त आश्विनमिव तेजः सारस्वतं वीर्यमैन्द्रमिव बलञ्चास्तु तं त्वा मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे च सर्वे स्वीकुर्वन्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यचन्द्रवत्तेजस्विनो विद्यापराक्रमा विद्युद्वलिष्ठा भूत्वा स्वयमानन्दिनोऽन्येभ्यो ह्यानन्दं प्रददति तेऽत्र परमानन्दभोगिनो भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजप्रजाजन ! जो तू (उपयामगृहीतः) प्राप्त धर्मयुक्त यमसम्बन्धी नियमों से संयुक्त (असि) है जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) घर है उस तेरा जो (आश्विनम्) सूर्य और चन्द्रमा के रूप के समान (तेजः) तीक्ष्ण कोमल तेज (सारस्वतम्) विज्ञानयुक्त वाणी का

(वीर्यम्) तेज (ऐन्द्रम्) बिजुली के समान (बलम्) बल हो उस (त्वा) तुझ को (मोदाय) हर्ष के लिये (त्वा) तुझ को (आनन्दाय) परम सुख के अर्थ (त्वा) तुझे (महसे) महापराक्रम के लिये सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य चन्द्रमा के समान तेजस्वी विद्या पराक्रम वाले बिजुली के तुल्य अति बलवान् होके आप आनन्दित हों और अन्य सब को आनन्द किया करते हैं वे यहां परमानन्द को भोगते हैं ॥ ८ ॥

तेजोसीत्यस्याऽऽभूतिर्नृषिः । सोमो देवता । शक्रीच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि बलमसि
बलं मयि धेह्योजोऽस्योजो मयि धेहि मन्युरसि मन्युं मयि धेहि
सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ ९ ॥

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । वीर्यम् । असि । वीर्यम् । मयि ।
धेहि । बलम् । असि । बलम् । मयि । धेहि । ओजः । असि । ओजः । मयि ।
धेहि । मन्युः । असि । मन्युम् । मयि । धेहि । सहः । असि । सहः ।
मयि । धेहि ॥ ९ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यन्ययः
(तेजः) (मयि) (धेहि) (वीर्यम्) सर्वाङ्गस्फूर्तिः (असि) (वीर्यम्) (मयि) (धेहि)
(बलम्) सर्वाङ्गदृढत्वम् (असि) (बलम्) (मयि) (धेहि) (ओजः) महाप्राणवत्वम्
(असि) (ओजः) (मयि) (धेहि) (मन्युः) क्रोधः (असि) (मन्युम्) (मयि)
(धेहि) (सहः) सहनम् (असि) (सहः) (मयि) (धेहि) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे शुभगुणकर राजन् ! यत्त्वयि तेजोऽस्ति तत्तेजो मयि धेहि यत्त्वयि
वीर्यमसि तद्वीर्यं मयि धेहि यत्त्वयि बलमसि तद्वलं मयि धेहि यत्त्वय्योजोऽसि तदोजो
मयि धेहि यत्त्वयि मन्युरसि तम्मन्युं मयि धेहि यत्त्वयि सहोऽसि तत्सहो मयि धेहि ॥ ९ ॥

भावार्थः—सर्वान् मनुष्यान् प्रतीयमीश्वरस्याज्ञास्ति यान् शुभगुणकर्मस्वभावान्
विद्वांसो धरेयुस्तानन्येष्वपि धारयेयुर्यथा दुष्टाचाराणामुपरि क्रोधं कुर्युस्तथा धार्मिकेषु
प्रीतिं सततं कुर्युः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे सकल शुभगुणकर राजन् ! जो तेरे में (तेजः) तेज (असि) है उस (तेजः)
तेज को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण कीजिये जो तेरे में (वीर्यम्) पराक्रम (अस्ति) है उस (वीर्यम्)
पराक्रम को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तेरे में (बलम्) बल (असि) है उस (बलम्)
बल को (मयि) मुझ में भी (धेहि) धरिये जो तेरे में (ओजः) प्राण का सामर्थ्य (असि) है उस

(ओजः) सामर्थ्य को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (मन्युः) दुष्टों पर क्रोध (असि) है उस (मन्युम्) क्रोध को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (सहः) सहनशीलता (असि) है उस (सहः) सहनशीलता को (मयि) मुझ में भी (धेहि) धारण कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि जिन शुभ गुण कर्म स्वभावों को विद्वान् लोग धारण करें उन को औरों में भी धारण करावें और जैसे दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करें वैसे धार्मिक मनुष्यों में प्रीति भी निरन्तर किया करें ॥ ६ ॥

या व्याघ्रमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता । आर्घ्युष्णिक् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषौ कथं वर्तेयातामित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुष कैसे वर्त्ते इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकञ्च रक्षति । श्येनं पतत्रिणम्
सिंहं सेमं पात्वहंसः ॥ १० ॥

या । व्याघ्रम् । विषूचिका । उभौ । वृकम् । च । रक्षति । श्येनम् ।
पतत्रिणम् । सिंहम् । सा । इमम् । पातु । अहंसः ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) विदुषी स्त्री (व्याघ्रम्) यो विशेषेणाजिघ्रति तम् (विषूचिका)
या विविधानर्थान् सूचयति सा (उभौ) (वृकम्) अजादीनां हन्तारम् (च) (रक्षति)
(श्येनम्) यः शीघ्रं धावित्वान्यान् पक्षिणो हन्ति तम् (पतत्रिणम्) पतत्रः शीघ्रं गन्तुं
बहुवेगो यस्यास्ति तम् (सिंहम्) यो हस्त्यादीनपि हिनस्ति तम् (सा) (इमम्) (पातु)
रक्षतु (अहंसः) मिथ्याचारात् ॥ १० ॥

अन्वयः—या विषूचिका व्याघ्रं वृकमुभौ पतत्रिणं श्येनं सिंहं च हत्वा प्रजां
रक्षति सेमं राजानमहंसः पातु ॥ १० ॥

भावार्थः—यथा शूरवीरो राजा स्वयं व्याघ्रादिकं हन्तुं न्यायेन प्रजां रक्षितुं
स्वस्त्रियं प्रसादयितुं च शक्नोति तथैव राज्ञी भवेत् यथा सुप्रियाचारेण राज्ञी स्वपतिं
प्रमादात् पृथक्कृत्य प्रसादयति तथैव राजापि तां सदा प्रसादयेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) जो (विषूचिका) विविध अर्थों की सूचना करने वाली राजा की राणी
(व्याघ्रम्) जो क्रुद्ध के मारता है उस बाघ और (वृकम्) बकरे आदि को मारने वाला भेड़िया (उभौ)
इन दोनों को (पतत्रिणम्) शीघ्र चलने के लिये बहुवेग वाले और (श्येनम्) शीघ्र धावन करके
अन्य पक्षियों को मारने वाले पक्षी और (सिंहम्) हस्ति आदि को (च) भी मारने वाले दुष्ट पशु को
मार के प्रजा की (रक्षति) रक्षा करती है (सा) सो राणी (इमम्) इस राजा को (अहंसः)
अपराध से (पातु) रक्षा करे ॥ १० ॥

भावार्थः—जैसे शूरवीर राजा स्वयं व्याघ्रादि को मारने न्याय से प्रजा की रक्षा करने और अपनी स्त्री को प्रसन्न करने को समर्थ होता है वैसे ही राजा की राणी भी होवे जैसे अच्छे प्रिय आचरण से राणी अपने पति राजा को प्रमाद से पृथक् करके प्रसन्न करती है वैसे राजा भी अपनी स्त्री को सदा प्रसन्न करे ॥ १० ॥

यदित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । शक्ररीच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

सन्तानैः पितृभ्यां सह कथं वर्त्तितव्यमित्याह ॥

सन्तानों को अपने माता पिता के साथ कैसे वर्तना चाहिये
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यदापिपेक्ष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । एतत्तदग्रेऽन्नृणो
भवाभ्यहतौ पितरौ मया । सम्पृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त विपृच स्थ
वि मा पाप्मना पृङ्क्त ॥ ११ ॥

यत् । आपिपेक्षेत्यापिपेक्ष । मातरम् । पुत्रः । प्रमुदित इति प्रमुदितः ।
धयन् । एतत् । तत् । अग्रे । अन्नृणः । भवामि । अहतौ । पितरौ । मया ।
सम्पृच इति सम्पृचः । स्थ । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्त । विपृच इति विपृचः ।
स्थ । वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्त ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (आपिपेक्ष) समन्तात् पिनष्टि (मातरम्) जननीम्
(पुत्रः) (प्रमुदितः) प्रकृष्टत्वेन हर्षितः (धयन्) दुग्धं पिबन् (एतत्) वर्त्तमानं सुखम्
(तत्) (अग्रे) विद्वन् (अन्नृणः) अविद्यमानं ऋणं यस्य सः (भवामि) (अहतौ)
न हतौ हिंसितौ (पितरौ) माता पिता च द्वौ (मया) अपत्येन (सम्पृचः) ये सम्पृचन्ति
ते (स्थ) भवत (सम्) (मा) माम् (भद्रेण) भजनीयेन व्यवहारेण (पृङ्क्त) बध्नीत
(विपृचः) ये वियुज्यन्ते वियुक्ता भवन्ति ते (स्थ) (वि) (मा) (पाप्मना) पापेन
(पृङ्क्त) संसर्गं कुरुत ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् ! यद्यः प्रमुदितः पुत्रो दुग्धं धयन् मातरमापिपेक्ष तेन
पुत्रेणानृणो भवामि यतो मे पितरावहतौ मया भद्रेण सह वर्त्तमानौ च स्याताम् ।
हे मनुष्याः ! यूयं सम्पृचः स्थ मा भद्रेण सम्पृङ्क्त पाप्मना विपृचः स्थ माप्यैतेन
विपृङ्क्त तदेतत् सुखं प्रापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथा पुत्रेण मातापितरौ सेवनीयौ
सर्वैरत्रेदं ध्येयं वयं मातापितरौ सेवित्वा पितृऋणान्मुक्ता भवेमेति यथा विद्वांसौ धार्मिकौ
पितरौ स्वापत्यानि पापाचरणाद्वियोज्य धर्माचरणे प्रवर्त्तयेयुस्तथा सन्ताना अपि
पितृन्नेधं वर्त्तयेरन् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् ! (यत्) जो (प्रमुदितः) अत्यन्त आनन्दयुक्त (पुत्रः) पुत्र दुग्ध को (धयन्) पीता हुआ (मातरम्) माता को (आपिपेष) सब ओर से पीड़ित करता है उस पुत्र से मैं (अनृणः) ऋणरहित (भवामि) होता हूं जिस से मेरे (पितरौ) माता पिता (अहतौ) हननरहित और (मया) मुझ से (भद्रेण) कल्याण के साथ वर्तमान हों । हे मनुष्यो ! तुम (संपृचः) सत्यसम्बन्धी (स्थ) हो (मा) मुझ को कल्याण के साथ (सं, पृच्छ) संयुक्त करो और (पाप्मना) पाप से (विपृचः) पृथक् रहने हारे (स्थ) हों इसलिये (मा) मुझे भी इस पाप से (पिपृच्छ) पृथक् कीजिये और (तदेतत्) परजन्म तथा इस जन्म के सुख को प्राप्त कीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जैसे माता पिता पुत्र का पालन करते हैं वैसे पुत्र को माता पिता की सेवा करनी चाहिये सब मनुष्यों को इस जगत् में यह ध्यान देना चाहिये कि हम माता पिता का यथावत् सेवन करके पितृऋण से मुक्त होवें जैसे विद्वान् धार्मिक माता पिता अपने सन्तानों को पापरूप आचरण से पृथक् करके धर्माचरण में प्रवृत्त करें वैसे सन्तान भी अपने माता पिता को वर्त्ताव करावें ॥ ११ ॥

देवा यज्ञमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । विद्वांसो देवताः । भुरिगनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मातापित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान परस्पर कैसे वर्ते यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्विना । वाचा सरस्वती
भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । भेषजम् । भिषजा । अश्विना । वाचा ।
सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय । इन्द्रियाणि । दधतः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वांसः (यज्ञम्) सुखप्रदम् (अतन्वत) विस्तृतं कुरुत (भेषजम्) रोगप्रणाशकमोषधरूपम् (भिषजा) आयुर्वेदविदौ (अश्विना) आयुर्वेदांग-व्यापिनौ (वाचा) तदानुकूल्यया वाण्या (सरस्वती) सरः प्रशस्त आयुर्वेदबोधो विद्यते यस्याः सा (भिषक्) चिकित्साद्यङ्गवित् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (इन्द्रियाणि) चक्षुरादीनि धनानि वा (दधतः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथेन्द्रियाणि दधतो भिषक् सरस्वती भिषजाऽश्विना च देवा वाचेन्द्राय भेषजं यज्ञमतन्वत तथैव यूयं कुरुत ॥ १२ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्याः पथ्योपधिब्रह्मचर्यसेवनेन शरीरारोग्यबलबुद्धीर्न वर्द्धयन्ते तावत् सर्वाणि सुखानि प्राप्तुं न शक्नुवन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (इन्द्रियाणि) उत्तम प्रकार विषयग्राहक नेत्र आदि इन्द्रियों वा धनों को (दधतः) धारण करते हुए (भिषक्) चिकित्सा आदि वैद्यकशास्त्र के अङ्गों को जानने हारी (सरस्वती) प्रशस्त वैद्यकशास्त्र के ज्ञान से युक्त विदुषी स्त्री और (भिषजा) आयुर्वेद के जानने

हारे (अश्विना) ओषधिविद्या में व्यासबुद्धि दो उत्तम विद्वान् वैद्य ये तीनों और (देवाः) उत्तम ज्ञानीजन (वाचा) वाणी से (इन्द्रियाय) परमैश्वर्य के लिये (भेषजम्) रोगविनाशक औषधरूप (यज्ञम्) सुख देने वाले यज्ञ को (अतन्वत) विस्तृत करें वैसे ही तुम लोग भी करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—जबतक मनुष्य लोग पथ्य ओषधि और ब्रह्मचर्य के सेवन से शरीर के आरोग्य, बल और बुद्धि को नहीं बढ़ाते तबतक सब सुखों के प्राप्त होने को समर्थ नहीं होते ॥ १२ ॥

दीक्षायायित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे मनुष्य सुखी होते हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में कहा है ॥

दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु ॥ १३ ॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य । प्रायणीयस्येति प्रअयनीयस्य । तोक्मानि । क्रयस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः । सोमांशव इति सोमऽअंशवः । मधु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(दीक्षायै) यज्ञसाधननियमपालनाय (रूपम्) (शष्पाणि) आहत्य संशोध्य ग्राह्याणि धान्यानि (प्रायणीयस्य) प्रकृष्टं सुखं यन्ति येन व्यवहारेण तत्र भवस्य (तोक्मानि) अपत्यानि । तोक्मेत्यपत्यना० ॥ निघं० २ । २ ॥ (क्रयस्य) द्रव्यविक्रयस्य (रूपम्) (सोमस्य) ओषधीरसस्य (लाजाः) प्रफुल्लिता ब्रीहयः (सोमांशवः) सोमस्यांशः (मधु) क्षौद्रम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यानि प्रायणीयस्य दीक्षायै रूपं तोक्मानि क्रयस्य रूपं शष्पाणि सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु च सन्ति तानि यूयमतन्वत ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रातन्वतेति क्रियापदं पूर्वमन्त्रादनुवर्त्तते । ये मनुष्या यज्ञाऽर्हाण्यपत्यानि वस्तूनि च सम्पादयन्ति तेऽत्र सुखं लभन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (प्रायणीयस्य) जिस व्यवहार से उत्तम सुख को प्राप्त होते हैं उस में होने वाले की (दीक्षायै) यज्ञ के नियम-रक्षा के लिये (रूपम्) सुन्दर रूप और (तोक्मानि) अपत्य (क्रयस्य) द्रव्यों के बेचने का (रूपम्) रूप (शष्पाणि) छांट फटक शुद्ध कर ग्रहण करने योग्य धान्य (सोमस्य) सोमलवादि के रस के सम्बन्धी (लाजाः) परिपक्व फूले हुए अन्न (सोमांशवः) सोम के विभाग और (मधु) सहित हैं उनको तुम लोग विस्तृत करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से “अतन्वत” इस क्रियापद की अनुवृत्ति आती है जो मनुष्य यज्ञ के योग्य सन्तान और पदार्थों को सिद्ध करते हैं वे इस संसार में सुख को प्राप्त होते हैं ॥ १३ ॥

आतिथ्यरूपमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । आतिथ्यादयो लिङ्गोक्ता देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जना यशस्विनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे जन कीर्ति वाले होते हैं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः । रूपमुपसदामेतत्तिष्ठो
रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्यऽरूपम् । मासरम् । महावीरस्येति महाऽवीरस्य ।
नग्नहुः । रूपम् । उपसदामित्युपसदाम् । एतत् । तिष्ठः । रात्रीः । सुरा ।
आमुतेत्यासुता ॥ १४ ॥

पदार्थः—(आतिथ्यरूपम्) अतिथीनां भावः कर्म वाऽऽतिथ्यं तद्रूपं च तत्
(मासरम्) येनाऽतिथयो मासेषु रमन्ते तत् (महावीरस्य) महांश्चासौ वीरश्च तस्य
(नग्नहुः) यो नग्नः जुहोत्यादत्ते (रूपम्) सुरूपकरणम् (उपसदाम्) य उपसीदन्ति
तेषामतिथीनाम् (एतत्) (तिष्ठः) (रात्रीः) (सुरा) सोमरसः (आसुता)
समन्तान्निष्पादिता ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यानि मासरमातिथ्यरूपं महावीरस्य नग्नहु रूपमुपसदां
तिष्ठो रात्रीर्निवासनमेतद्रूपं सुता सुराऽऽसुता च सन्ति तानि यूयं गृह्णीत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धार्मिकाणां विदुषामतिथीनां सत्कारसङ्गोपदेशान् वीराणां
च मान्यं द्रिद्रेभ्यो वस्त्रादिदानं स्वभृत्यानामुत्तमं निवासदानं सोमरससिद्धिं च सततं
कुर्वन्ति ते यशस्विनो जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (मासरम्) जिस से अतिथिजन महीनों में रमण करते हैं ऐसे
(आतिथ्यरूपम्) अतिथियों का होना वा उन का सत्काररूप कर्म वा बड़े वीर (महावीरस्य) पुरुष का
(नग्नहुः) जो नग्न अकिञ्चनों का धारण करता है वह (रूपम्) रूप वा (उपसदाम्) गृहस्थादि के
समीप में भोजनादि के अर्थ ठहरने हारं अतिथियों का (तिष्ठः) तीन (रात्रीः) रात्रियों में निवास
कराना (एतत्) यह रूप वा (सुरा) सोमरस (आसुता) सब ओर से सिद्ध की हुई क्रिया है उन
सब का तुम लोग ग्रहण करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धार्मिक विद्वान् अतिथियों के सत्कार सङ्ग और उपदेशों को और वीरों
के मान्य तथा द्रिद्रे को वस्त्रादि दान अपने भृत्यों को निवास देना और सोमरस की सिद्धि को सदा
करते हैं वे कीर्त्तिमान् होते हैं ॥ १४ ॥

सोमस्येत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कुमारीभिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

कुमारी कन्याओं को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिस्रुत्परिधिच्यते । अश्विभ्यां दुग्धं
भेषजमिन्द्रायैन्द्रं सरस्वत्या ॥ १५ ॥

सोमस्य । रूपम् । क्रीतस्य । परिस्रुदिति परिस्रुत् । परि । सिच्यते ।
अश्विभ्यामित्याश्विभ्याम् । दुग्धम् । भेषजम् । इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सरस्वत्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) सोमलताद्योषधिसमूहस्य (रूपम्) उत्तमस्वरूपम्
(क्रीतस्य) गृहीतस्य (परिस्रुत्) यः परितः सर्वतः स्रवति प्राप्नोति सरसः (परि)
सर्वतः (सिच्यते) (अश्विभ्याम्) वैदिकविद्याव्यापिभ्यां विद्वद्भ्याम् (दुग्धम्)
गवादिभ्यः पयः (भेषजम्) सर्वोषधम् (इन्द्राय) ऐश्वर्येच्छुकाय (ऐन्द्रम्) इन्द्रो
विद्युद्देवता यस्य तत् विज्ञानम् (सरस्वत्या) प्रशस्तविद्याविज्ञानयुक्तया पत्न्या ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो ! यथा सरस्वत्या विदुष्या क्रीतस्य सोमस्य परिस्रुद्रूपमश्विभ्यां
दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं परिधिच्यते तथा यूयमप्याचरत ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । सर्वाभिः कुमारीभिर्ब्रह्मचर्येण व्याकरण-
धर्मविद्यायुर्वेदादीनधीत्य स्वयंवरविवाहं कृत्वा प्रशस्तान्यौषधान्यौषधवदन्नव्यञ्जनानि च
परिपच्य सुरसैः संयोज्य पत्यादीन् सम्भोज्य स्वयं च भुक्त्वा बलारोग्योन्नतिः
सततं कार्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो ! जैसे (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (क्रीतस्य) ग्रहण किए हुए
(सोमस्य) सोमादि ओषधिगण का (परिस्रुत्) सब ओर से प्राप्त होने वाला रस (रूपम्) सुस्वरूप
और (अश्विभ्याम्) वैदिक विद्या में पूर्ण दो विद्वानों के लिये (दुग्धम्) दुग्धा दुग्धा (भेषजम्)
ओषधिरूप दूध तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य चाहनेवाले के लिये (ऐन्द्रम्) विद्युत्सम्बन्धी विशेष ज्ञान
(परिधिच्यते) सब ओर से सिद्ध किया जाता है वैसे तुम भी आचरण करो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । सब कुमारियों को योग्य है कि ब्रह्मचर्य से
व्याकरण, धर्म, विद्या और आयुर्वेदादि को पढ़ स्वयंवर विवाह कर ओषधियों को और ओषधिवत् अन्न
और दाल, कढ़ी आदि को अच्छा पका उत्तम रसों से युक्त कर, पति आदि को भोजन करा तथा स्वयं
भोजन करके बल आरोग्य की सदा उन्नति किया करें ॥ १५ ॥

आसन्दीत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्येण कथं कार्यं साध्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य को कैसे कार्य साधना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

आसन्दी रूपं राजासन्धौ वेद्यै कुम्भी सुराधानी । अन्तरऽ
उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरो भिषक् ॥ १६ ॥

आसन्दीत्याऽसन्दी । रूपम् । राजासन्धा इति राजऽआसन्धै । वेद्यै ।
कुम्भी । सुराधानीति सुराऽधानी । अन्तरः । उत्तरवेद्या इत्युत्तरवेद्याः । रूपम् ।
कारोतरः । भिषक् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(आसन्दी) समन्तात्सन्त्यते सेव्यते या सा । “सन्” धातोरौणादिको
दप्रत्ययस्ततो ङीष् (रूपम्) सुक्रिया (राजासन्धै) राजानः सीदन्ति यस्यां तस्यै (वेद्यै)
विदन्ति सुखानि यया तस्यै (कुम्भी) धान्यादिपदार्थाऽऽधारा (सुराधानी) सुरा
सोमरसो धीयते यस्यां सा गर्गरी (अन्तरः) येनानिति प्राणिति सः (उत्तरवेद्याः) उत्तरा
चासौ वेदी च तस्याः (रूपम्) (कारोतरः) कर्मकारी (भिषक्) वैद्यः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! युष्माभिर्यज्ञायासन्दी रूपं राजासन्धै वेद्यै कुम्भी
सुराधान्युत्तरवेद्या अन्तरो रूपं कारोतरो भिषक् चैतानि संग्राह्याणि ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यो यद्यत्कार्यं कर्त्तुमिच्छेत्तस्य तस्य सकलसाधनानि
सञ्चिनुयात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोगों को योग्य है कि यज्ञ के लिये (आसन्दी) जो सब ओर
से सेवन की जाती है वह (रूपम्) सुन्दर क्रिया (राजासन्धै) राजा लोग जिस में बैठते हैं उस
(वेद्यै) सुख-प्राप्ति कराने वाली वेदि के अर्थ (कुम्भी) धान्यादि पदार्थों का आधार (सुराधानी)
जिस में सोमरस धरा जाता है वह गर्गरी (अन्तरः) जिस से जीवन होता है यह अन्नादि पदार्थ
(उत्तरवेद्याः) उत्तर की वेदी के (रूपम्) रूप को (कारोतरः) कर्मकारी और (भिषक्) वैद्य इन
सब का संग्रह करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्य जिस जिस कार्य के करने की इच्छा करे उस उस के समस्त साधनों का
सञ्चय करे ॥ १६ ॥

वेद्या वेदिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
केषां कार्याणि सिध्यन्तीत्याह ॥

किन जनों के कार्य सिद्ध होते हैं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिर्इन्द्रियम् । यूपेन यूपं आप्यते
प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥ १७ ॥

वेद्या । वेदिः । सम् । आप्यते । बर्हिषा । बर्हिः । इन्द्रियम् । यूपेन । यूपः ।
आप्यते । प्रणीतः । प्रणीत इति प्रऽनीतः । अग्निः । अग्निना ॥ १७ ॥

पदार्थः—(वेद्या) यज्ञसामग्र्या (वेदिः) यज्ञभूमिः (सम्) सम्यक् (आप्यते)
प्राप्यते (बर्हिषा) महता पुरुषार्थेन (बर्हिः) वृद्धम् (इन्द्रियम्) धनम् (यूपेन)
मिश्रितामिश्रितेन व्यवहारेण (यूपः) मिश्रितो व्यवहारयत्नोदयः (आप्यते) (प्रणीतः)
प्रकृष्टतया सम्मिलितः (अग्निः) पावकः (अग्निना) विद्यदादिना ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा विद्वद्भिर्वेद्या वेदिर्बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियं समाप्यते यूषेन यूषोऽग्निना प्रणीतोऽग्निराप्यते तथैव यूयं साधनैः साधनानि संमेल्य सर्वं सुमखाप्नुत ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । ये मनुष्याः साधकतमेन साधनेन साध्यं कार्यं साद्धमिच्छन्ति त एव सिद्धसाध्या जायन्ते ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् लोग (वेद्या) यज्ञ की सामग्री से (वेदिः) वेदि और (बर्हिषा) महान् पुरुषार्थ से (बर्हिः) बड़ा (इन्द्रियम्) धन (समाप्यते) अच्छी प्रकार प्राप्त किया जाता है (यूषेन) मिले हुए वा पृथक् पृथक् व्यवहार से (यूषः) मिला हुआ व्यवहार के यज्ञ का प्रकाश और (अग्निना) बिजुली आदि अग्नि से (प्रणीतः) अच्छे प्रकार संमिलित (अग्निः) अग्नि (आप्यते) प्राप्त कराया जाता है । वैसे ही तुम लोग भी साधनों से साधन मिला कर सब सुखों को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो मनुष्य उत्तम साधन से साध्य कार्य को सिद्ध करने की इच्छा करते हैं वेही साध्य की सिद्धि करने वाले होते हैं ॥ १७ ॥

हविर्धानमित्यस्य दैमवर्चिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीपुरुषाभ्यां किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती इन्द्रायैन्द्रसदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

हविर्धानमिति हविःऽधानम् । यत् । अश्विना । आग्नीध्रम् । यत् । सरस्वती । इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सदः । कृतम् । पत्नीशालमिति पत्नीऽशालम् । गार्हपत्य इति गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(हविर्धानम्) हवींषि ग्राह्याणि देयानि वा संस्कृतानि वस्तूनि धीयन्ते यस्मिन् (यत्) (अश्विना) स्त्रीपुरुषौ (आग्नीध्रम्) अग्नीध्र ऋत्विजः शरणम् (यत्) (सरस्वती) विदुषी स्त्री (इन्द्राय) ऐश्वर्यसुखप्रदाय पत्ये (ऐन्द्रम्) इन्द्रस्यैश्वर्यस्येदम् (सदः) सीदन्ति यस्मिंस्तम् (कृतम्) निष्पन्नम् (पत्नीशालम्) पत्न्याः शाला पत्नीशालम् (गार्हपत्यः) गृहपतिना संयुक्तः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था स्त्रीपुरुषाः ! यथा विद्वांसोऽश्विना यद्विधानं कृतवन्तौ यच्च सरस्वती आग्नीध्रं कृतवन्तौ इन्द्रायैन्द्रं सदः पत्नीशालं च विद्वद्भिः कृतं तदिदं सर्वं गार्हपत्यो धर्म एवास्ति तथा तत् सर्वं यूयमपि कुरुत ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । हे मनुष्याः ! यथार्त्विजः सम्भारान् सञ्चित्य यज्ञमलङ्कुर्वन्ति तथा प्रीतियुक्तौ स्त्रीपुरुषौ गृहकृत्यानि सततं साध्नुतम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ पुरुषो ! जैसे विद्वान् (अग्निना) स्त्री और पुरुष (यत्) जो (हविर्धानम्) देने वा लेने योग्य पदार्थों का धारण जिसमें किया जाता वह और (यत्) जो (सरस्वती) विदुषी स्त्री (आग्नीध्रम्) ऋत्विज् का शरण करती हुई तथा विद्वानों ने (इन्द्राय) ऐश्वर्य से सुख देने हारे पति के लिये (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्य के सम्बन्धी (सदः) जिस में स्थित होते हैं उस सभा और (पत्नीशालम्) पत्नी की शाला घर को (कृतम्) किया है सो यह सब (गार्हपत्यः) गृहस्थ का संयोगी धर्म ही है वैसे उस सब कर्त्तव्य को तुम भी करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । हे मनुष्यो ! जैसे ऋत्विज् लोग सामग्री का सञ्चय करके यज्ञ को शोभित करते हैं वैसे प्रीतियुक्त स्त्री पुरुष घर के कार्यों को नित्य सिद्ध किया करें ॥ १८ ॥

प्रैषेभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
कीदृशो विद्वान् सुखमाप्नोतीत्युच्यते ॥

कैसा विद्वान् सुख को प्राप्त होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रैषेभिः प्रैषानाम्प्रोत्याप्रीभिराप्रिर्यज्ञस्य । प्रयाजेभिरनुयाजान्व-
षट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

प्रैषेभिरिति प्रऽप्रेषेभिः । प्रैषानिति प्रऽप्रेषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्याऽ
प्रीभिः । आप्रीरित्याऽप्रीः । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरिति प्रऽयाजेभिः । अनुयाजानित्यनुऽ
याजान् । वषट्कारेभिरिति वषट्ऽकारेभिः । आहुतीरित्याहुतीः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(प्रैषेभिः) प्रैषणकर्मभिः (प्रैषान्) प्रैषणीयान् भृत्यान् (आप्नोति)
(आप्रीभिः) या समन्तात् प्रीणन्ति ताभिः (आप्रीः) सर्वथा प्रीत्युत्पादिका परिचारिकाः
(यज्ञस्य) (प्रयाजेभिः) प्रयजन्ति यैस्तैः (अनुयाजान्) अनुकूलान् यज्ञपदार्थान्
(वषट्कारेभिः) कर्मभिः (आहुतीः) याः आह्वयन्ते प्रदीयन्ते ताः ॥ १९ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् प्रैषेभिः प्रैषानाम्प्रीभिराप्रीः प्रयाजेभिरनुयाजान् यज्ञस्य
वषट्कारेभिराहुतीश्चाप्नोति स सुखी जायते ॥ १९ ॥

भावार्थः—यस्सुशिक्षितसेवकसेविकः साधनोपसाधनयुक्तः श्रेष्ठानि कार्याणि
करोति स सर्वान् सुखयितुं शक्नोति ॥ १९ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (प्रैषेभिः) भेजने रूप कर्मों से (प्रैषान्) भेजने योग्य भृत्यों को
(आप्रीभिः) सब ओर से प्रसन्नता करने वाली क्रियाओं से (आप्रीः) सर्वथा प्रीति उत्पन्न करनेवाली
परिचारिका स्त्रियों को (प्रयाजेभिः) उत्तम यज्ञ के कर्मों से (अनुयाजान्) अनुकूल यज्ञ-पदार्थों को
और (यज्ञस्य) यज्ञ की (वषट्कारेभिः) क्रियाओं से (आहुतिः) अग्नि में छोड़ने योग्य आहुतियों को
प्राप्त होता है वह सुखी रहता है ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो सुशिक्षित सेवकों तथा सेविकाओं वाला साधनों और उपसाधनों से युक्त श्रेष्ठ कायों को करता है वह सब को सुखी करने में समर्थ होता है ॥ १६ ॥

पशुभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यजमानो देवता । सुरिगुणिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवींष्या । छन्दोभिः
सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

पशुभिरिति पशुभिः । पशून् । आप्नोति । पुरोडाशैः । हवींषि । आ ।
छन्दोभिरिति छन्दःऽभिः । सामिधेनीरिति साम्ऽधेनीः । याज्याभिः ।
वषट्कारानिति वषट्कारान् ॥ २० ॥

पदार्थः—(पशुभिः) गवादिभिः (पशून्) गवादीन् (आप्नोति) (पुरोडाशैः)
पचनक्रियासंस्कृतैः (हवींषि) होतुमर्हाणि वस्तूनि (आ) (छन्दोभिः) प्रज्ञापकैर्गायत्र्या-
दिभिः (सामिधेनीः) सम्यगिध्यन्ते याभिस्ताः सामिधेनीः (याज्याभिः) याभिः
क्रियाभिरिज्यन्ते ताभिः (वषट्कारान्) ये वषट्धर्म्यां क्रियां कुर्वन्ति तान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा सद्गृहस्थः पशुभिः पशून् पुरोडाशैर्हवींषि
छन्दोभिस्सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारानाप्नोति तथैतान् यूयमाप्नुत ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । योऽत्र बहुपशुर्हविर्भुग्वेदवित्सत्क्रियो
मनुष्यो भवेत् स प्रशंसामाप्नोति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे सद्गृहस्थ (पशुभिः) गवादि पशुओं से (पशून्) गवादि पशुओं
को (पुरोडाशैः) पचन क्रियाओं से पके हुए उत्तम पदार्थों से (हवींषि) हवन करने योग्य उत्तम
पदार्थों को (छन्दोभिः) गायत्री आदि छन्दों की विद्या से (सामिधेनीः) जिन से अग्नि प्रदीप्त हो उन
सुन्दर समिधाओं को (याज्याभिः) यज्ञ की क्रियाओं से (वषट्कारान्) जो धर्मयुक्त क्रिया को करते
हैं उन को (आ, आप्नोति) प्राप्त होता है वैसे इन को तुम भी प्राप्त होओ ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो इस संसार में बहुत पशु वाला होम
करके हुतशेष का भोक्ता वेदवित् और सत्यक्रिया का कर्त्ता मनुष्य होवे सो प्रशंसा को प्राप्त होता है ॥ २० ॥

धानाः करम्भ इत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

के पदार्था हविष्या इत्याह ॥

कौन पदार्थ होम के योग्य हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि । सोमस्य रूपम्
हविषश्चामिक्षा वाजिनम्भु ॥ २१ ॥

धानाः । करम्भः । सक्तवः । परीवाप इति परिऽवापः । पयः । दधि ।
सोमस्य । रूपम् । हविषः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥ २१ ॥

पदार्थः—(धानाः) भृष्टयवादयः (करम्भः) करोति मथनं येन सः (सक्तवः)
(परीवापः) परितः सर्वतो वापो बीजारोपणं यस्मिन् सः (पयः) दुग्धम् (दधि)
(सोमस्य) अभिषोतुमर्हस्य (रूपम्) (हविषः) होतुमर्हस्य (आमिक्षा) दधिदुग्धमिष्टै-
र्निर्मिता (वाजिनम्) वाजः प्रशस्तान्यन्नानि विद्यन्ते येषु तेषामिदं सारं वस्तु
(मधु) मधुरम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यूयं हविषस्सोमस्य रूपं धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः
पयो दध्यामिक्षा वाजिनं मधु च विजानीत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ये पदार्थाः पुष्टिसुगन्धमधुररोगनाशकत्वगुणयुक्तास्सन्ति ते हविः-
संज्ञकाः सन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (हविषः) होम करने योग्य (सोमस्य) यन्त्र द्वारा खींचने
योग्य ओषधिरूप रस के (रूपम्) रूप को (धानाः) भुने हुए अन्न (करम्भः) मथन का साधन
(सक्तवः) सक्त (परीवापः) सब ओर से बीज का बोना (पयः) दूध (दधि) दही (आमिक्षा)
दही दूध मीठे का मिलाया हुआ (वाजिनम्) प्रशस्त अन्न की सम्बन्धी सार वस्तु (मधु) और सहत
के गुण को जानो ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो पदार्थ पुष्टिकारक सुगन्धयुक्त मधुर और रोगनाशक गुणयुक्त हैं वे होम करने के
योग्य हविःसंज्ञक हैं ॥ २१ ॥

धानानामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

कीदृशा जनाः नीरोगा भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे मनुष्य नीरोग होते हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

धानानाम् रूपं कुर्वलं परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनाम्
रूपम्बदरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

धानानाम् । रूपम् । कुर्वलम् । परीवापस्य । परीवापस्येति परिऽवापस्य ।
गोधूमाः । सक्तूनाम् । रूपम् । बदरम् । उपवाका इत्युपवाकाः । करम्भस्य ॥ २२ ॥

पदार्थः—(धानानाम्) भृष्टयवाद्यन्नानाम् (रूपम्) (कुर्वलम्) कोमलं बदरी-
फलमिव (परीवापस्य) पिष्टादेः (गोधूमाः) (सक्तूनाम्) (रूपम्) (बदरम्)
बदरीफलवद्वर्णयुक्तम् (उपवाकाः) उपगताः प्राप्ता यवाः (करम्भस्य) दधिसंसृष्टस्य
सक्तुनः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यूयं धानानां कुवलं रूपं परीवापस्य गोधूमा रूपं सक्तूनां बदरं रूपं करम्मस्योपवाका रूपमस्तीति विजानीत ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वेषामन्नानां सुरूपं कृत्वा भुञ्जते भोजयन्ति च त आरोग्यमाप्नुवन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (धानानाम्) भुंजे हुए जौ आदि अन्नो का (कुवलम्) कोमल बेर सा रूप (परीवापस्य) पिसान आदि का (गोधूमाः) गेहूं (रूपम्) रूप (सक्तूनाम्) सतुअो का (बदरम्) बेरफल के समान रूप (करम्मस्य) दही मिले हुए सक्तु का (उपवाकाः) समीप प्राप्त जौ (रूपम्) रूप है ऐसा जाना करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब अन्नो का सुन्दर रूप करके भोजन करते और कराते हैं वे आरोग्य को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

पयसो रूपमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पयसो रूपं यद्यवा दध्नो रूपं कर्कन्धूनि । सोमस्य रूपं वाजिनं
सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥ २३ ॥

पयसः । रूपम् । यत् । यवाः । दध्नः । रूपम् । कर्कन्धूनि । सोमस्य ।
रूपम् । वाजिनम् । सौम्यस्य । रूपम् । आमिक्षा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(पयसः) दुग्धस्य जलस्य (रूपम्) (यत्) ये (यवाः) (दध्नः)
(रूपम्) (कर्कन्धूनि) कर्कन्धुफलानि स्थूलानि पक्वानि बदरीफलानीव (सोमस्य)
(रूपम्) (वाजिनम्) बह्वन्नसाररूपम् (सौम्यस्य) सोमानामोषधिसाराणां भावस्य
(रूपम्) (आमिक्षा) मधुराम्लादिसंयोगयुक्ता ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यद्यवास्ते पयसो रूपं कर्कन्धूनीव दध्नो रूपं वाजिनमिव सोमस्य रूपमामिक्षेव सौम्यस्य रूपं सम्पादयत ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्यस्य यस्यान्नस्य सुन्दरं रूपं यथा स्यात्तस्य तस्य रूपं तथा सदा सम्पादनीयम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (यत्) जो (यवाः) यव हैं उन को (पयसः) पानी वा दूध के (रूपम्) रूप (कर्कन्धूनि) मोटे पके हुए बेरी के फलों के समान (दध्नः) दही के (रूपम्) स्वरूप (वाजिनम्) बहुत अन्न के सार के समान (सोमस्य) सोम ओषधि के (रूपम्) स्वरूप और (आमिक्षा) दूध दही के संयोग से बने पदार्थ के समान (सौम्यस्य) सोमादि ओषधियों के सार होने के (रूपम्) स्वरूप को सिद्ध किया करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि जिस जिस अन्न का सुन्दररूप जिस प्रकार हो उस उस के रूप को उसी प्रकार सदा सिद्ध करें ॥ २३ ॥

आश्रावयेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । विद्वान् देवता । निवृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

कथं विद्वांसो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे विद्वान् होते हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

आ श्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावोऽनुरूपः । यजेति धार्यारूपं प्रगाथा येयजामहाः ॥ २४ ॥

आ । श्रावय । इति । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्राव इति प्रतिऽआश्रावः । अनुरूप इत्यनुरूपः । यजइति । धार्यारूपमिति धार्याऽरूपम् । प्रगाथा इति प्रऽगाथाः । येयजामहा इति येऽयजामहाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (श्रावय) विद्योपदेशान् कुरु (इति) प्रकारार्थे (स्तोत्रियाः) ये स्तोत्राण्यर्हन्ति ते (प्रत्याश्रावः) यः प्रतिश्राव्यते सः (अनुरूपः) अनुकूलः (यजा इति) (धार्यारूपम्) या धेयमर्हा तस्या रूपम् (प्रगाथाः) ये प्रकर्षेण गीयन्ते ते (येयजामहाः) ये भृशं यजन्ति ते ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं विद्यार्थिन आश्रावय । ये स्तोत्रियास्तान् प्रत्याश्रावोऽनुरूप इति येयजामहाः प्रगाथा इति यजेति धार्यारूपं यथावत् जानीहि ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये परस्परं प्रीत्या विद्याविषयान् शृण्वन्ति श्रावयन्ति च ते विद्वांसो जायन्ते ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! तू विद्यार्थियों को विद्या (आ, श्रावय) सब प्रकार से सुना जो (स्तोत्रियाः) स्तुति करने योग्य हैं उन को (प्रत्याश्रावः) पीछे सुनाया जाता है और (अनुरूपः) अनुकूल जैसा यज्ञ है वैसे (येयजामहाः) जो यज्ञ करते हैं (इति) इस प्रकार अर्थात् उन के समान (प्रगाथाः) जो अच्छे प्रकार गान किये जाते हैं उन को (यजेति) सज्जत कर इस प्रकार (धार्यारूपम्) धारण करने योग्य रूप को यथावत् जानें ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो परस्पर प्रीति से विद्या के विषयों को सुनते और सुनाते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ २४ ॥

अर्द्धऋचैरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

कथमध्यापकैर्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

अध्यापकों को कैसा होना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अर्द्धऽऋचैरुक्थानां रूपं पदैराप्नोति निविदः । प्रणवैः शस्त्राणां रूपं पर्यसा सोमऽआप्यते ॥ २५ ॥

अर्द्धऽऋचैरित्यर्द्धऽऋचैः । उक्थानाम् । रूपम् । पदैः । आप्नोति । निविद इति निऽविदः । प्रणवैः । प्रणवैरिति प्रऽनवैः । शस्त्राणाम् । रूपम् । पर्यसा । सोमः । आप्यते ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अर्द्धऽऋचैः) ऋचामर्द्धान्यर्द्धार्चास्तैर्मन्त्रभागैः (उक्थानाम्) स्तोत्रविशेषाणाम् (रूपम्) (पदैः) विभक्त्यन्तैः (आप्नोति) (निविदः) ये निश्चयेन विन्दन्ति तान् (प्रणवैः) ओङ्कारैः (शस्त्राणाम्) शसन्ति यैस्तेषाम् (रूपम्) (पर्यसा) उदकेन (सोमः) रसविशेषः (आप्यते) प्राप्यते ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो विद्वानर्द्धऽऋचैरुक्थानां रूपं पदैः प्रणवैः शस्त्राणां रूपं निविद-
आप्नोति येन विदुषा पर्यसा सोम आप्यते स वेदवित्कथ्यते ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये विदुषः सकाशादधीत्य वेदस्थानां पदवाक्यमन्त्रविभागशब्दार्थ-
सम्बन्धानां यथार्थं विज्ञानं कुर्वन्ति तेऽत्राऽध्यापका भवन्ति ॥ २५ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (अर्द्धऽऋचैः) ऋचाओं के अर्ध भागों से (उक्थानाम्) कथन करने योग्य वैदिक स्तोत्रों का (रूपम्) स्वरूप (पदैः) सुबन्त तिङन्त पदों और (प्रणवैः) ओंकारों से (शस्त्राणाम्) शस्त्रों का (रूपम्) स्वरूप और (निविदः) जो निश्चय से प्राप्त होते हैं उन को (आप्नोति) प्राप्त होता है वा जिस विद्वान् से (पर्यसा) जल के साथ (सोमः) सोम ओषधि का रस (आप्यते) प्राप्त होता है सो वेद का जानने वाला कहाता है ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् के समीप वस के पद के वेदस्थ पद वाक्य मन्त्र विभागों के शब्द अर्थ और सम्बन्धों का यथावद्विज्ञान करते हैं वे इस संसार में अध्यापक होते हैं ॥ २५ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

सत्पुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

सत्पुरुषों को कैसा होना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवैश्च सरस्वत्या तृतीयं आसत् सर्वनम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । प्रातःसवनमिति प्रातःसवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । सरस्वत्या । तृतीयम् । आसत् । सर्वनम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम् (प्रातस्सवनम्) प्रातःकाले सवनं यज्ञक्रियाप्रेरणम् (इन्द्रेण) विद्युता (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्यकारकम् (माध्यन्दिनम्) मध्याह्ने भवम् (वैश्वदेवम्) विश्वेषां देवानामिदम् (सरस्वत्या) सत्यया वाचा (तृतीयम्) त्रयाणां पूरकम् (आसम्) व्याप्तं प्राप्तम् (सवनम्) आरोग्यकरं होमादिकम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—यैरश्विभ्यां प्रथमं प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं द्वितीयं माध्यन्दिनं सवनं सरस्वत्या वैश्वदेवं तृतीयं सवनमासन्ते जगदुपकारकाः सन्ति ॥ २६ ॥

भाषार्थः—ये त्रिषु कालेषु सार्वजनिकहितमाचरन्ति तेऽत्र सत्पुरुषास्सन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थः—जिन मनुष्यों ने (अश्विभ्याम्) सूर्य चन्द्रमा से प्रथम (प्रातःसवनम्) प्रातःकाल यज्ञक्रिया की प्रेरणा (इन्द्रेण) बिजुली से (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्यकारक दूसरा (माध्यन्दिनम्) मध्याह्न में होने और (सवनम्) आरोग्यता करने वाला होमादि कर्म और (सरस्वत्या) सत्यवाणी से (वैश्वदेवम्) सम्पूर्ण विद्वानों के सत्काररूप (तृतीयम्) तीसरा सवन अर्थात् सायंकाल की क्रिया को यथावत् (आसम्) प्राप्त किया है वे जगत् के उपकारक हैं ॥ २६ ॥

भाषार्थः—जो भूत भविष्यत् वर्तमान इन तीनों कालों में सब मनुष्यादि प्राणियों का हित करते हैं वे जगत् में सत्पुरुष होते हैं ॥ २६ ॥

वायव्यैरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

विदुषा कथं भवितव्यमित्याह ॥

विद्वान् को कैसा होना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वायव्यैर्वायव्यानामोति सतेन द्रोणकलशम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीरामोति ॥ २७ ॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । सतेन । द्रोणकलशमिति द्रोणकलशम् । कुम्भीभ्याम् । अम्भृणौ । सुते । स्थालीभिः । स्थालीः । आप्नोति ॥ २७ ॥

पदार्थः—(वायव्यैः) वायुषु भवैर्वायुदेवताकैर्वा (वायव्यानि) वायुषु भवानि वायुदेवताकानि वा (आप्नोति) (सतेन) विभक्तेन कर्मणा (द्रोणकलशम्) द्रोणश्च कलशश्च तत् (कुम्भीभ्याम्) धान्यजलाधाराभ्याम् (अम्भृणौ) अपो विभर्ति याभ्यां तौ (सुते) निष्पादिते । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः (स्थालीभिः) यासु पदार्थान् स्थापयन्ति पाचयन्ति वा ताभिः (स्थालीः) (आप्नोति) ॥ २७ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् वायव्यैर्वायव्यानि सतेन द्रोणकलशमाप्नोति कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीरामोति स आदृत्यो जायते ॥ २७ ॥

भाषार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वायुकार्याण्यविदित्वैतत्कारणेन विना परिमाण-विद्यामनया विना पाकविद्यां तामन्तराक्षसंस्कारक्रियाञ्च प्राप्तुं न शक्नोति ॥ २७ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (वायव्यैः) वायु में होने वाले गुणों वा वायु जिन का देवता दिव्यगुणोत्पादक है उन पदार्थों से (वायव्यानि) वायु में होने वा वायु देवता वाले कर्मों को (सतेन) विभागयुक्त कर्म से (द्रोणकलशम्) द्रोणपरिमाण और कलश को (आमोति) प्राप्त होता है (कुम्भीभ्याम्) धान्य और जल के पात्रों से (अभृणौ) जिन से जल धारण किया जाता है उन (सुते) सिद्ध किये हुए दो प्रकार के रसों को (स्थालीभिः) जिन में पदार्थ धरते वा पकाते हैं उन स्थालियों से (स्थालीः) स्थालियों को (आमोति) प्राप्त होता है वही भनाक्य होता है ॥ २७ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वायु के कर्मों को न जान कर इस के कारण के बिना परिमाणविधा को इस विधा के बिना पाकविधा को और इस के बिना अन्न के संस्कार की क्रिया को प्राप्त नहीं हो सकता ॥ २७ ॥

यजुर्मिरित्यस्य दैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सर्वे वेदमभ्यस्येयुरित्याह ॥

सब लोग वेद का अभ्यास करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यजुर्मिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च विष्टुतीः । छन्दोभिरुक्था-
शस्त्राणि साम्नावभृथऽप्यने ॥ २८ ॥

यजुर्मिरिति यजुःऽभिः । आप्यन्ते । ग्रहाः । ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः ।
विस्तुतीरिति विऽस्तुतीः । छन्दोभिरिति छन्दःऽभिः । उक्थाशस्त्राणि । उक्थशस्त्राणी-
त्युक्थऽशस्त्राणि । साम्ना । अवभृथ इत्यवभृथः । आप्यते ॥ २८ ॥

पदार्थः—(यजुर्मिः) यजन्ति सङ्गच्छन्ते यैर्यजुर्वेदविद्यावयवैस्तैः (आप्यन्ते)
(ग्रहाः) यैः सर्वे क्रियाकारणं गृह्णन्ति ते व्यवहाराः (ग्रहैः) (स्तोमाः) पदार्थगुणप्रशंसाः
(च) (विष्टुतीः) विविधाश्च ताः स्तुतयश्च ताः (छन्दोभिः) गायत्र्यादिभिर्विद्वद्भिः
स्तोतृभिर्वा । छन्द इति स्तोत्रिणा० ॥ निघ० ३ । १६ ॥ (उक्थाशस्त्राणि) उक्थानि च तानि
शस्त्राणि च । अत्रान्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । (साम्ना) सामवेदेन (अवभृथः)
शोधनम् (आप्यते) प्राप्यते ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! युष्माभिर्यजुर्मिर्ग्रहाः ग्रहैः स्तोमा विष्टुतीश्च छन्दोभि-
रुक्थाशस्त्राणि चाप्यन्ते साम्नावभृथ आप्यते तेषामुपयोगो यथावत्कर्त्तव्यः ॥ २८ ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वेदाभ्यासेन विना अखिलाः साङ्गोपाङ्गविद्याः
प्राप्तुं नार्हति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोगों को जिन (यजुर्मिः) यजुर्वेदोक्त विद्या के अक्षयों से
(ग्रहाः) जिन से समस्त क्रियाकारण का ग्रहण किया जाता है वे व्यवहार (ग्रहैः) ग्रहों से
(स्तोमाः) पदार्थों के गुणों की प्रशंसा (च) और (विष्टुतीः) विविध स्तुतियां (छन्दोभिः)

गायत्र्यादि छन्द वा विद्वान् और गुणों की स्तुति करने वालों से (इच्छायाश्चादि) कथन करने योग्य वेद के स्तोत्र और शस्त्र (आप्यन्ते) प्राप्त होते हैं तथा (साम्ना) सामवेद से (अवभृथः) शोधन (आप्यते) प्राप्त होता है उन का उपयोग यथावत् करना चाहिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वेदाभ्यास के विना सम्पूर्ण साम्नोपाङ्ग वेदविष्णुओं को प्राप्त होने योग्य नहीं होता ॥ २८ ॥

इडाभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । इडा देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

गृहस्थैः पुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

गृहस्थ पुरुषों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इडाभिर्भक्षानाम्रोति सूक्तवाकेनाशिषः । शंयुना पत्नीसंयाजान्तसमिष्टयजुषा संस्थां ॥ २९ ॥

इडाभिः । भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवाकेनेति सूक्तवाकेन । आशिष इत्याऽशिषः । शंयुनेति शंयुना । पत्नीसंयाजानिति पत्नीसंयाजान् । समिष्टयजुषेति समिष्टयजुषा । संस्थामिति संस्थां ॥ २९ ॥

पदार्थः—(इडाभिः) पृथिवीभिः । इडंति पृथिवीनां ॥ निघं० १ । १ ॥ (भक्षान्) भक्षितुमर्हान् भोज्यान् पदार्थान् (आप्नोति) (सूक्तवाकेन) सुष्ठूच्यते तत् सूक्तवाकन्तेन (आशिषः) इच्छाः (शंयुना) सुखमयेन (पत्नीसंयाजान्) ये पत्न्या सह समिज्यन्ते तान् (समिष्टयजुषा) सम्यगिष्टं येन भवति तेन (संस्थाम्) सम्यक् तिष्ठन्ति यस्यां ताम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् इडाभिर्भक्षान् सूक्तवाकेनाशिषः शंयुना पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषा संस्थामाप्नोति स सुखी कथं न स्यात् ॥ २९ ॥

भावार्थः—गृहस्था वेदविद्वानेनैव पृथिवीराज्यभोगेच्छां तत्सिद्धिसंस्थितिं आप्नुवन्तु ॥ २९ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (इडाभिः) पृथिवियों से (भक्षान्) भक्षण करने योग्य अन्नादि पदार्थों को (सूक्तवाकेन) जो सुन्दरता से कहाजाय उस के कहने से (आशिषः) इच्छा-सिद्धियों को (शंयुना) जिस से सुख प्राप्त होता है । उससे (पत्नीसंयाजान्) जो पत्नी के साथ मिलते हैं उनको (समिष्टयजुषा) अच्छे इष्टसिद्धि करने वाले यजुर्वेद के कर्म से (संस्थाम्) अच्छे प्रकार रहने के स्थान को (आप्नोति) प्राप्त होता है वह सुखी क्यों न होवे ॥ २९ ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोग वेदविज्ञान ही से पृथिवी के राज्य-भोग की इच्छा और उसकी सिद्धि को प्राप्त हों ॥ २९ ॥

व्रतेनेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सत्यं ग्राह्यमसत्यञ्च त्याज्यमित्याह ॥

मनुष्यों को सत्य का ग्रहण और असत्य का त्याग करना चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

व्रतेन दीक्षामप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धामा-
प्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

व्रतेन । दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा ।
श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥ ३० ॥

पदार्थः—(व्रतेन) सत्यभाषणब्रह्मचर्यादिनियमेन (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्यविद्यादि-
सुशिक्षाप्रज्ञाम् (आप्नोति) (दीक्षया) (आप्नोति) (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठां श्रियं वा
(दक्षिणा) दक्षिणया । अत्र विभक्तिलोपः । (श्रद्धाम्) श्रद्धासत्यं दधाति ययेच्छया ताम् ।
अदिति सत्यना० ॥ निघ० ३ । १० ॥ (आप्नोति) (श्रद्धया) (सत्यम्) सत्सु नित्येषु
पदार्थेषु व्यवहारेषु वा साधुस्तं परमेश्वरं धर्मं वा (आप्यते) प्राप्यते ॥ ३० ॥

अन्वयः—यो बालकः कन्यका मनुष्यो वा व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणा-
माप्नोति दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति तथा श्रद्धया वा येन सत्यमाप्यते स सुखी भवति ॥ ३० ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो विद्यासुशिक्षाश्रद्धाभिर्विना सत्यान् व्यवहारान्
प्राप्नुमसत्याँश्च त्यक्तुं न शक्नोति ॥ ३० ॥

पदार्थः—जो बालक कन्या वा पुरुष (व्रतेन) ब्रह्मचर्यादि नियमों से (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्यादि
सत्कर्मों के आरम्भरूप दीक्षा को (आप्नोति) प्राप्त होता है (दीक्षया) उस दीक्षा से (दक्षिणाम्)
प्रतिष्ठा और धन को (आप्नोति) प्राप्त होता है (दक्षिणा) उस प्रतिष्ठा वा धनरूप से (श्रद्धाम्)
सत्य के धारण में प्रीतिरूप श्रद्धा को (आप्नोति) प्राप्त होता है वा उस (श्रद्धया) श्रद्धा से जिसने
(सत्यम्) नित्य पदार्थ वा व्यवहारों में उत्तम परमेश्वर वा धर्म की (आप्यते) प्राप्ति की है वह
सुखी होता है ॥ ३० ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य विद्या अच्छी शिक्षा और श्रद्धा के बिना सत्य व्यवहारों को प्राप्त
होने और दुष्ट व्यवहारों के छोड़ने को समर्थ नहीं होता ॥ ३० ॥

एतावद्रूपमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यदेवैर्ब्रह्मणा कृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे
सौत्रामणी सुते ॥ ३१ ॥

एतावत् । रूपम् । यज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा । कृतम् । तत् । एतत् ।
सर्वम् । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी । सुते ॥ ३१ ॥

पदार्थ—(एतावत्) एतत् परिमाणस्य तत् (रूपम्) स्वरूपम् (यज्ञस्य) यजनकर्मणः (यत्) (देवैः) विद्वद्भिः (ब्रह्मणा) परमेश्वरेण वेदचतुष्टयेन वा (कृतम्) निष्पादितं प्रकाशितं वा (तत्) परोक्षम् (एतत्) प्रत्यक्षम् (सर्वम्) (आप्नोति) (यज्ञे) (सौत्रामणी) सूत्राणि यज्ञोपवीतादीनि मणिना ग्रन्थिना युक्तानि ध्रियन्ते यस्मिस्तस्मिन् (सुते) सम्पादिते ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यो यद्वैर्ब्रह्मणा यज्ञस्यैतावद् रूपं कृतं तदेतत् सर्वं सौत्रामणी सुते यज्ञ आप्नोति स द्विजत्वारम्भं करोति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्मनुष्यैर्यावद्यज्ञानुष्ठानानुसन्धानं क्रियेत तावदेवानुष्ठाय महोत्तमं यज्ञफलमाप्तव्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (यत्) जिस (देवैः) विद्वानों और (ब्रह्मणा) परमेश्वर वा चार वेदों ने (यज्ञस्य) यज्ञ के (एतावत्) इतने (रूपम्) स्वरूप को (कृतम्) सिद्ध किया वा प्रकाशित किया है (तत्) उस (एतत्) इस (सर्वम्) समस्त को (सौत्रामणी) जिस में यज्ञोपवीतादि ग्रन्थियुक्त सूत्र धारण किये जाते हैं उस (सुते) सिद्ध किये हुए (यज्ञे) यज्ञ में (आप्नोति) प्राप्त होता है वह द्विज होने का आरम्भ करता है ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को योग्य है कि जितना यज्ञ के अनुष्ठान का अनुसन्धान किया जाता है उतना ही अनुष्ठान करके बड़े उत्तम यज्ञ के फल को प्राप्त हों ॥ ३१ ॥

सुरावन्तमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । निचृदतिजगतीच्छन्दः । इन्द्रो देवता ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः ।

दधानाः सोमन्दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

सुरावन्तमिति सुरावन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हिषदमिति बर्हिऽसदम् । सुवीरमिति सुऽवीरम् । यज्ञम् । हिन्वन्ति । महिषाः । नमोभिरिति नमःऽभिः । दधानाः । सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम । इन्द्रम् । यजमानाः । स्वर्का इति सुऽअर्काः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(सुरावन्तम्) सुराः प्रशस्ताः सोमा विद्यन्ते यस्मिस्तम् (बर्हिषदम्) यो बर्हिष्याकाशे सीदति तम् (सुवीरम्) शोभना वीराः शरीरात्मबलयुक्ता यस्मात्तम् (यज्ञम्) (हिन्वन्ति) वर्धयन्ति (महिषाः) महान्तः पूजनीयाः (नमोभिः) अन्नैः (दधानाः) धरन्तः (सोमम्) ऐश्वर्यम् (दिवि) शुद्धे व्यवहारे (देवतासु) विद्वत्सु (मदेम) हर्षेण (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तजनम् (यजमानाः) ये यजन्ति ते विद्वांसः (स्वर्काः) शोभना अर्का अन्नादयः पदार्था येषान्ते ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! ये महिषास्वर्का यजमाना नमोभिः सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति ते दिवि देवतासु सोममिन्द्रं दधानाः सन्तो वयञ्च मदेम ॥ ३२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अन्नाद्यैश्वर्यं सञ्चित्य तेन विदुषः सन्तोष्य सद्विद्यासु शिक्षाः संगृह्य सर्वहितैषिणः स्युस्तेऽत्र पुत्रकलत्रानन्दमाप्नुवन्तु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (महिषाः) महान् पूजनीय (स्वर्काः) उत्तम अन्न आदि पदार्थों से युक्त (यजमानाः) यज्ञ करने वाले विद्वान् लोग (नमोभिः) अन्नादि से (सुरावन्तम्) उत्तम सोमरस युक्त (बर्हिषदम्) जो प्रशस्त आकाश में स्थिर होता उस (सुवीरम्) उत्तम शरीर तथा आत्मा के बल से युक्त वीरों की प्राप्ति करने हारे (यज्ञम्) यज्ञ को (हिन्वन्ति) बघाते हैं वे और (दिवि) शुद्ध व्यवहारों में तथा (देवतासु) विद्वानों में (सोमम्) ऐश्वर्य और (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्त जन को (दधानाः) धारण करते हुए हम लोग (मदेम) आनन्दित हों ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अन्नादि ऐश्वर्य का सञ्चय कर उससे विद्वानों को प्रसन्न और सत्य विद्याओं में शिक्षा ग्रहण कर के सब के हितैषी हों वे इस संसार में पुत्र क्री के आनन्द को प्राप्त हों ॥ ३२ ॥

यस्ते रस इत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किम्भूता जना धन्या इत्याह ॥

कैसे पुरुष धन्यवाद के योग्य हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

यस्ते रसः सम्भृतः ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य ।
तेन जिन्व यजमानं मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

यः । ते । रसः । सम्भृत इति सम्भृतः । ओषधीषु । सोमस्य । शुष्मः ।
सुरया । सुतस्य । तेन । जिन्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् । अश्विनौ ।
इन्द्रम् । अग्निम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (रसः) आनन्दः (सम्भृतः) सम्यग्भृतः (ओषधीषु) सोमलतादिषु (सोमस्य) अंशुमदादिसंज्ञस्य चतुर्विंशतिधा भिद्यमानस्य (शुष्मः) शुष्मं बलं विद्यते यस्मिन् सः (सुरया) शोभनदानशीलया स्त्रिया (सुतस्य) निष्पादितस्य (तेन) (जिन्व) प्रीणीहि (यजमानम्) सर्वेभ्यः सुखं ददमानम् (मदेन) आनन्दप्रदेन (सरस्वतीम्) प्रशस्तविद्यायुक्तां स्त्रियम् (अश्विनौ) विद्याव्याप्तावध्यापकोपदेशकौ (इन्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्तं सभासेनेशम् (अग्निम्) पायकवच्छत्रुदाहकं योद्धारम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यस्त ओषधीषु वर्त्तमानस्य सुतस्य सोमस्य सुरया सम्भृतः शुष्मो रसोऽस्ति तेन मदेन यजमानं सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निञ्च जिन्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः—ये विद्वान्सो जना महोषधिसारं स्वयं संसेव्यान्यान्सेवयित्वा सततमानन्दं वर्द्धयेयुस्ते धन्याः सन्ति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् ! (यः) जो (ते) आप का (ओषधीषु) सोमलतादि ओषधीषों में वर्त्तमान (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (सोमस्य) अंशुमान् आदि चौबीस प्रकार के मेद वाले सोम का (सुरया) उत्तम दानशील स्त्री ने (सम्भृतः) अच्छे प्रकार धारण किया हुआ (शुष्मः) बलकारी (रसः) रस है (तेन) उस (मदेन) आनन्ददायक रस से (यजमानम्) सब को सुख देने वाले यजमान (सरस्वतीम्) उत्तम विद्यायुक्त स्त्री (अश्विनौ) विद्याव्यास अध्यापक और उपदेशक (इन्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्त सभा और सेना के पति और (अग्निम्) पावक के समान शत्रु को जलाने वाले योद्धा को (जित्वा) प्रसन्न कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् मनुष्य महौषधीषों के सारों को आप सेवन कर अन्यो को सेवन कराके निरन्तर आनन्द बढ़ावें वे धन्यवाद के योग्य हैं ॥ ३३ ॥

यमश्विनेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशाः जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे पुरुष सुखी होते हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय । इमन्तं शुक्रम् मधुमन्तमिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

यम् । अश्विना । नमुचेः । आसुरात् । अधि । सरस्वती । असुनीत् । इन्द्रियाय । इमम् । तम् । शुक्रम् । मधुमन्तम् । इन्दुम् । सोमम् । राजानम् । इह । भक्षयामि ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्विना) सभासेनेशौ (नमुचेः) यो जलं न मुञ्चति तस्मात् (आसुरात्) असुरस्य मेघस्यायं तस्मात् (अधि) (सरस्वती) विदुषी स्त्री (असुनीत्) सुनोति (इन्द्रियाय) धनायेन्द्रियबलाय वा (इमम्) (तम्) (शुक्रम्) शीघ्रं बलकरम् (मधुमन्तम्) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्तम् (इन्दुम्) परमैश्वर्यकारकम् (सोमम्) पुरुषार्थे प्रेरकम् (राजानम्) प्रकाशमानम् (इह) अस्मिन् संसारे (भक्षयामि) भुञ्जे भोजयामि वा ॥ ३४ ॥

अन्वयः—मनुष्याः ! इहेन्द्रियाय यं नमुचेरासुरादधि शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं राजानं सोमं सरस्वत्यसुनोदश्विना सुनुतां तमिममहं भक्षयामि ॥ ३४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः साराक्षरसंभोजिनो भवन्ति ते बलिष्ठेन्द्रियाः सन्तः सदानन्दं भुञ्जते ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (इह) इस संसार में (इन्द्रियाय) धन और इन्द्रियबल के लिये (यम्) जिस (नमुचेः) जल को जो नहीं छोड़ता (आसुरात्) उस मेघ-व्यवहार से (अधि) अधिक (शुक्रम्) शीघ्रबलकारी (मधुमन्तम्) उत्तम मधुरादिगुणयुक्त (इन्दुम्) परमैश्वर्य करने वाले

(राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्) पुरुषार्थ में प्रेरक सोम ओषधि को (सरस्वती) विदुषी की (असुनोत्) सिद्ध करती तथा (अश्विना) सभा और सेना के पति सिद्ध करते हैं (तम्, इमम्) उस इस को मैं (भक्षयामि) भोग करता और भोगवाता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य उत्तम अन्न रस के भोजन करने हारे होते हैं वे बलयुक्त इन्द्रियों वाले होकर सदा आनन्द को भोगते हैं ॥ ३४ ॥

यदन्नमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः सर्व आनन्दयितव्य इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि सब को आनन्द करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यदन्नं रित्मं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपिबच्छचीभिः ।
अहं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

यत् । अन्नं । रित्मम् । रसिनः । सुतस्य । यत् । इन्द्रः । अपिबत् ।
शचीभिः । अहम् । तत् । अस्य । मनसा । शिवेन । सोमम् । राजानम् ।
इह । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(यत्) (अन्न) अस्मिन् संसारे (रित्मम्) लिप्तं प्राप्तम् । अन्न लकारस्य रेफादेशः (रसिनः) प्रशस्तो रसो विद्यते यस्मिस्तस्य (सुतस्य) निष्पादितस्य (यत्) यम् (इन्द्रः) सूर्यः (अपिबत्) (शचीभिः) क्रियाभिः । शचीति कर्मना० ॥ निघ० २ । १ ॥ (अहम्) (तत्) तम् (अस्य) (मनसा) (शिवेन) मङ्गलमयेन (सोमम्) ओषधीरसम् (राजानम्) देदीप्यमानम् (इह) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाहमिहास्य सुतस्य रसिनो यदन्नं रित्तमस्तीन्द्र-
शचीभिर्यदपिबत्तद् राजानं सोमं च शिवेन मनसा भक्षयामि तथा यूयमपि भक्षयत ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यथा सूर्यः स्वकिरणैर्जलान्याकृष्य वर्षित्वा सर्वान्
सुखयति तथैवानुकूलाभिः क्रियाभी रसान् संसेव्य बलमुन्नीय यशोवृष्ट्या सर्वान्
यूयमानन्दयत ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो ! जैसे (अहम्) मैं (इह) इस संसार में (अस्य) इस
(सुतस्य) सिद्ध किये हुए (रसिनः) प्रशंसित रसयुक्त पदार्थ का (यत्) जो भाग (अन्न) इस संसार
ही में (रित्मम्) लिप्त प्राप्त है वा (इन्द्रः) सूर्य (शचीभिः) आकर्षणादि कर्मों के साथ (यत्) जो
(अपिबत्) पीता है (तत्) उस को और (राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्) ओषधियों के रस को
(शिवेन) कल्याणकारक (मनसा) मन से (भक्षयामि) भक्षण करता और पीता हूँ वैसे तुम भी
भक्षण किया और पिया करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य अपनी किरणों से जलों का आकर्षण कर और वर्षा के सब को सुखी करता है वैसे ही अनुकूल क्रियाओं से रस्सों का सेवन अच्छे प्रकार करके बल को बढ़ा कीर्ति से सब को तुम लोग आनन्दित करो ॥ ३५ ॥

पितृभ्य इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । पितरो देवताः । निचृदष्टि त्रिष्टुप् छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पित्रपत्यादिभिरितरेतरं कथं वर्त्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता पुत्रादि को परस्पर कैसे वर्त्तना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मन्त्र में किया है ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः
स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्
पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

पितृभ्य इति पितृभ्यः । स्वधायिभ्य इति स्वधायिभ्यः । स्वधा । नमः ।
पितामहेभ्यः । स्वधायिभ्य इति स्वधायिभ्यः । स्वधा । नमः । प्रपितामहेभ्य इति
प्रपितामहेभ्यः । स्वधायिभ्य इति स्वधायिभ्यः । स्वधा । नमः । अक्षन् । पितरः ।
अमीमदन्त । पितरः । अतीतृपन्त । पितरः । पितरः । शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पितृभ्यः) पालकेभ्यो जनकाध्यापकादिभ्यः (स्वधायिभ्यः) ये
स्वधामुदकमन्नं वैतुं प्राप्तुं शीलास्तेभ्यः । स्वधेत्युदकना० ॥ निघ० १ । १२ ॥ स्वधेत्यन्नना० ॥
निघ० २ । ७ ॥ (स्वधा) अन्नम् (नमः) सत्करणम् (पितामहेभ्यः) ये पितृणां
पितरस्तेभ्यः (स्वधायिभ्यः) (स्वधा) स्वान् दधाति यथा सा क्रिया (नमः) नमनम्
(प्रपितामहेभ्यः) ये पितामहानां पितरस्तेभ्यः (स्वधायिभ्यः) (स्वधा) स्वेन धारिता
सेवा (नमः) अन्नादिकम् (अक्षन्) अदन्तु । योऽद्धातोः स्याने घस्लुआदेशस्तस्य लुङि
रूपम् (पितरः) ज्ञानिनः (अमीमदन्त) अतिशयेन हर्षयत (पितरः) (अतीतृपन्त)
अतिशयेन तर्पयत (पितरः) (पितरः) (शुन्धध्वम्) पवित्रीकुरुत ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अस्माभिः पुत्रशिष्यादिमनुष्यैर्येभ्यः स्वधायिभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः
स्वधायिभ्यः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वधायिभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः क्रियते ।
हे पितरस्ते भवन्तोऽस्मत्सुसंस्कृतान्यन्नादीन्यक्षन् । हे पितरो ! यूयमानन्दिता
भूत्वाऽऽस्मानमीमदन्त । हे पितरो ! यूयं तृता भूत्वाऽऽस्मानतीतृपन्त । हे पितरो ! यूयं शुद्धा
भूत्वाऽऽस्मान् शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे पुत्रशिष्यस्तुपादयो जनाः ! यूयमुत्तमैरन्नादिभिः पित्रादीन्वृद्धान्सततं
सत्कुरुत पितरो युष्मानप्यानन्दयेयुः । यथा मातापित्रादयो बाल्यावस्थायां युष्मान् सेवन्ते
तथैव यूयं वृद्धावस्थायां तेषां सेवां यथावत्कुरुत ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हम पुत्र शिष्यादि मनुष्य (स्वधायिभ्यः) जिस स्वधा अन्न और जल को प्राप्त होने के स्वभाव वाले (पितृभ्यः) ज्ञानियों को (स्वधा) अन्न देते और (नमः) सत्कार करते (स्वधायिभ्यः) बहुत अन्न को चाहने वाले (पितामहेभ्यः) पिता के पिताओं को (स्वधा) सुन्दर अन्न देते तथा (नमः) सत्कार करते और (स्वधायिभ्यः) उत्तम अन्न के चाहने वाले (प्रपितामहेभ्यः) पितामह के पिताओं को (स्वधा) अन्न देते और उन का (नमः) सत्कार करते हैं वे हे (पितरः) पिता आदि ज्ञानियो ! आप लोग हमने अच्छे प्रकार बनाये हुए अन्न आदि का (अन्न) भोजन कीजिये । हे (पितरः) अध्यापक लोगो ! आप आनन्दित होके हम को (अमीमदन्त) आनन्दयुक्त कीजिये । हे (पितरः) उपदेशक लोगो ! आप तृप्त होकर हम को (अतीतृपन्त) तृप्त कीजिये । हे (पितरः) विद्वानो ! आप लोग शुद्ध होकर हमको (शुन्धध्वम्) शुद्ध कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे पुत्र शिष्य और पुत्रवधू आदि लोगो ! तुम उत्तम अन्नादि पदार्थों से पिता आदि वृद्धों का निरन्तर सत्कार किया करो तथा पितर लोग तुमको भी आनन्दित करें जैसे माता पितादि बाल्यावस्था में तुम्हारी सेवा करते हैं वैसे ही तुम लोग वृद्धावस्था में उनकी सेवा यथावत् किया करो ॥ ३६ ॥

पुनन्तु मा पितर इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सरस्वती देवता । भुरिगष्टिश्छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः । पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्रवै ॥ ३७ ॥

पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः । पुनन्तु । मा । पितामहाः । पुनन्तु । प्रपितामहा इति प्रऽपितामहाः । पवित्रेण । शतायुषेति शतऽआयुषा । पुनन्तु । मा । पितामहाः । पुनन्तु । प्रपितामहा इति प्रऽपितामहाः । पवित्रेण । शतायुषेति शतऽआयुषा । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवै ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(पुनन्तु) अशुद्धादव्यवहारान्निवर्त्य शुद्धे प्रवर्त्य पवित्रीकुर्वन्तु (मा) माम् (पितरः) ज्ञानप्रदानेन पालकाः (सोम्यासः) सोमे ऐश्वर्ये भवाः सोमवच्छान्ता वा (पुनन्तु) (मा) (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः) (पवित्रेण) शुद्धाचरणयुक्तेन (शतायुषा) शतं वर्षाणि यस्मिन्नायुषि तेन (पुनन्तु) (मा) (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः) (पवित्रेण) ब्रह्मचर्यादिधर्माचरणयुक्तेन (शतायुषा) (विश्वम्) पूर्णम् (आयुः) जीवनम् (वि) विविधाथे (अश्नवै) प्राप्नुयाम् । लोटप्रयोगोऽयम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सोम्यासः पितरः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः पितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः पितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु यतोऽहं विश्वमायुर्व्यश्नवै प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥

भावार्थः—पितृपितामहप्रपितामहैः स्वकन्याः पुत्रांश्च ब्रह्मचर्यसुशिक्षाधर्मोपदेशेन संयोज्य विद्यासुशीलयुक्ताः कार्याः सन्तानैः सेवानुकूलचरणाभ्यां सर्वे नित्यं सेवनीयाः । एवं परस्परोपकारेण गृहाश्रमे आनन्देन वर्तितव्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सोम्यासः) ऐश्वर्यं से युक्त वा चन्द्रमा के तुल्य शान्त (पितरः) ज्ञान देने से पालक पितर लोग (पवित्रेण) शुद्ध (शतायुषा) सौ वर्ष की आयु से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करे अतिबुद्धिमान् चन्द्रमा के तुल्य आनन्दकर्ता (पितामहाः) पिताओं के पिता उस अतिशुद्ध सौ वर्षयुक्त आयु से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें । ऐश्वर्यदाता चन्द्रमा के तुल्य शीतल स्वभाव वाले (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता लोग शुद्ध सौ वर्ष पर्यन्त जीवन से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें । विद्यादि ऐश्वर्ययुक्त वा शान्तस्वभाव (पितामहाः) पिताओं के पिता (पवित्रेण) अतीव शुद्धानन्दयुक्त (शतायुषा) शतवर्षपर्यन्त आयु से मुझ को (पुनन्तु) पवित्राचरणयुक्त करें । सुन्दर ऐश्वर्य के दाता वा शान्तियुक्त (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता पवित्र धर्माचरणयुक्त सौ वर्ष पर्यन्त आयु से मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें जिससे मैं (विश्वम्) सम्पूर्ण (आयुः) जीवन को (व्यश्नवै) प्राप्त होऊँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—पिता, पितामह और प्रपितामहों को योग्य है कि अपने कन्या और पुत्रों को ब्रह्मचर्य, अच्छी शिक्षा और धर्मोपदेश से संयुक्त कर के विद्या और उत्तम शील से युक्त करें । सन्तानों को योग्य है कि पितादि की सेवा और अनुकूल आचरण से पिता आदि सभी की नित्य सेवा करें, ऐसे परस्पर उपकार से गृहाश्रम में आनन्द के साथ वर्तना चाहिये ॥ ३७ ॥

अग्न आर्युषि इत्यस्य वैश्वानस ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय का अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

अग्नऽआर्युषि पवसेऽआ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

अग्ने । आर्युषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः । आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् पितः पितामह प्रपितामह (आर्युषि) अन्नादीनि (पवसे) पवित्रीकुर्याः । लोटप्रयोगोऽयम् (आ) समन्तात् (सुव) प्रेष्य (ऊर्जम्) पराक्रमम् (इषम्) इच्छासिद्धिम् (च) (नः) अस्माकम् (आरे) दूरे निकटे (बाधस्व) निवर्त्तय (दुच्छुनाम्) दुतो दुष्टाश्वान इव वर्त्तमानस्तेषाम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यस्त्वं न आयूषि पवसे स त्वमूर्जविषं चासुव आरे दुच्छुनां संगं बाधस्व ॥ ३८ ॥

भावार्थः—पित्रादयोऽपत्येषु दीर्घायुःपराक्रमशुभेच्छा धारयित्वा स्वसन्तानान् दुष्टानां सङ्गान्निवार्य श्रेष्ठानां सङ्गे प्रवर्त्य धार्मिकान् दीर्घायुषः कुर्वन्तु यतस्ते वृद्धावस्थायामप्यप्रियाचरणं कदाचिन्न कुर्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पिता, पितामह और प्रपितामह ! जो आप (नः) हमारे (आयूषि) आयुदोशों को (पवसे) पवित्र करें सो आप (ऊर्जम्) पराक्रम (च) और (इषम्) इच्छासिद्धि को (आ, सुव) चारों ओर से सिद्ध करिये और दूर और निकट वसने हारे (दुच्छुनाम्) दुष्ट कुत्तों के समान मनुष्यों के सङ्ग को (बाधस्व) छुड़ा दीजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—पिता आदि लोग अपने सन्तानों में दीर्घ आयु पराक्रम और शुभ इच्छा का धारण कराके अपने सन्तानों को दुष्टों के सङ्ग से रोक और श्रेष्ठों के सङ्ग में प्रवृत्त करा के धार्मिक चिरञ्जीवी करें जिससे वे वृद्धावस्था में भी अप्रियाचरण कभी न करें ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजना इत्यस्य वैखानस ऋषिः । विद्वांसो देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

पुनन्तु । मा । देवजना इति देवजनाः । पुनन्तु । मनसा । धियः । पुनन्तु । विश्वा । भूतानि । जातवेद इति जातवेदः । पुनीहि । मा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (पुनन्तु) (मा) (देवजनाः) देवा विद्वांसश्च ते जना धर्मं प्रसिद्धाश्च (पुनन्तु) (मनसा) विज्ञानेन (धियः) बुद्धीः (पुनन्तु) (विश्वा) सर्वाणि (भूतानि) (जातवेदः) जातेषु जनेषु ज्ञानिन् विद्वन् (पुनीहि) (मा) माम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो विद्वन् ! यथा देवजना मनसा मां पुनन्तु मम धियश्च पुनन्तु मम विश्वाभूतानि मा पुनन्तु तथा त्वं मा पुनीहि ॥ ३९ ॥

भावार्थः—विदुषां विदुषीणां चेदमेव मुख्यं कृत्यमस्ति यत् पुत्राः पुत्र्यश्च ब्रह्मचर्यसुशिक्षाभ्यां विद्वांसः विदुष्यश्च सुशीलाः सततं संपादनीया इति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) उत्पन्न हुए जनों में ज्ञानी विद्वन् ! जैसे (देवजनाः) विद्वान् जन (मनसा) विज्ञान और प्रीति से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें और हमारी (धियः) बुद्धियों को (पुनन्तु) पवित्र करें और (विश्वा) सम्पूर्ण (भूतानि) भूत प्राणिमात्र मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें वैसे आप (मा) मुझ को (पुनीहि) पवित्र कीजिये ॥ ३९ ॥

भावार्थः—विद्वान् पुरुष और विदुषी स्त्रियों का मुख्य कर्त्तव्य यही है कि जो पुत्र और पुत्रियों को ब्रह्मचर्य और सुशिक्षा से विद्वान् और विदुषी सुन्दर शीलयुक्त निरन्तर किया करें ॥ ३६ ॥

पवित्रेणेत्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्लेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रत्वा
क्रतूँऽरनु ॥ ४० ॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्लेण । देव । दीद्यत् । अग्ने । क्रत्वा । क्रतून् ।
अनु ॥ ४० ॥

पदार्थः—(पवित्रेण) शुद्धेन (पुनीहि) (मा) (शुक्लेण) वीर्येण पराक्रमेण
(देव) विद्यादातः (दीद्यत्) प्रकाशमान (अग्ने) विद्वन् (क्रत्वा) क्रतुना प्रज्ञया कर्मणा
वा (क्रतून्) प्रज्ञा कर्माणि वा (अनु) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे दीद्यद्देवाग्ने ! त्वं पवित्रेण शुक्लेण स्वयं पवित्रो भूत्वा मा माञ्जैते-
नानुपुनीहि स्वस्य क्रत्वा प्रज्ञया कर्मणा वा स्वां प्रज्ञां स्वं कर्म च पवित्रीकृत्यास्माकं
क्रतून्नु पुनीहि ॥ ४० ॥

भावार्थः—पित्रध्यापकोपदेशकः स्वयं धार्मिका भिद्वांसो भूत्वा स्वसन्तानान-
पीदृशानेव योग्यान्धार्मिकान् त्रिदुपः कुर्युः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (दीद्यत्) प्रकाशमान (देव) विद्या के देने हारे (अग्ने) विद्वन् ! आप
(पवित्रेण) शुद्ध (शुक्लेण) वीर्य पराक्रम से स्वयं पवित्र होकर (मा) मुझ को इस से (अनु, पुनीहि)
पीछे पवित्र कर अपनी (क्रत्वा) बुद्धि वा कर्म से अपनी प्रज्ञा और कर्म को पवित्र करके हमारी
(क्रतून्) बुद्धियों वा कर्मों को पुनः पुनः पवित्र किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—पिता अध्यापक और उपदेशक लोग स्वयं धार्मिक और विद्वान् होकर अपने
सन्तानों को भी ऐसे ही धार्मिक योग्य विद्वान् करें ॥ ४० ॥

यत्त इत्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

जनैः कथं शुद्धैर्भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे शुद्ध होना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यत्त पवित्रंमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विततमिति विस्तृतम् । अन्तरा ।
ब्रह्म । तेन । पुनातु । मा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(यत्) (ते) तव (पवित्रम्) शुद्धम् (अर्चिषि) अर्चितुं योग्ये शुद्धे तेजसि (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूपेश्वर (विततम्) व्याप्तम् (अन्तरा) (ब्रह्म) बृहद्विद्यं वेदचतुष्टयम् (तेन) (पुनातु) (मा) माम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! ते तवार्चिष्यन्तरा यत् विततं पवित्रं ब्रह्मास्ति तेन मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! गूयं यो देवानां देवः पवित्राणां पवित्रो व्याप्तेषु व्याप्तोऽन्तर्यामीश्वरस्तद्विद्या वेदश्चाऽस्ति तदनुकूलाचरणेन सततं पवित्रा भवत ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (ते) तेरे (अर्चिषि) सत्कार करने योग्य शुद्ध तेजःस्वरूप में (अन्तरा) सब से भिन्न (यत्) जो (विततम्) विस्तृत सब में व्याप्त (पवित्रम्) शुद्धस्वरूप (ब्रह्म) उत्तम वेद विद्या है (तेन) उससे (मा) मुझ को आप (पुनातु) पवित्र कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग जो देवों का देव पवित्रों का पवित्र व्याप्तों में व्याप्त अन्तर्यामी ईश्वर और उसकी विद्या वेद है उसके अनुकूल आचरण से निरन्तर पवित्र हूजिये ॥ ४१ ॥

पवमान इत्यस्य वैखानस ऋषिः । सोमो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः पुत्रादयः कथं पवित्राः करणीया इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को पुत्रादि कैसे पवित्र करने चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पवमानः सोऽअद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विचर्षणिरिति विऽचर्षणिः । यः । पोता । सः । पुनातु । मा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(पवमानः) पवित्रः (सः) (अद्य) (नः) अस्माकं मध्ये (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन (विचर्षणिः) विविधविद्याप्रद ईश्वरः (यः) (पोता) पवित्रकर्त्ता (सः) (पुनातु) (मा) माम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यो नो मध्ये पवित्रेण पवमानो विचर्षणिरस्ति सोऽद्यास्माकं पवित्रकर्त्तापदेशकश्चास्ति स पोता मा पुनातु ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्या ईश्वरवद्धार्मिका भूत्वा स्वसन्तानान् धर्मात्मनः कुर्युरीदृशानन्तराऽन्यानपि ते पवित्रयितुं न शक्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(यः) जो जगदीश्वर (नः) हमारे मध्य में (पवित्रेण) शुद्ध आचरण से (पवमानः) पवित्र (विचर्षणिः) विविध विद्याओं का दाता है (सः) सो (अद्य) आज हम को पवित्र करने वाला और हमारा उपदेशक है (सः) सो (पोता) पवित्रस्वरूप परमात्मा (मा) मुझ को (पुनातु) पवित्र करे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग ईश्वर के समान धार्मिक होकर अपने सन्तानों को धर्मात्मा करें ऐसे किये बिना अन्य मनुष्यों को भी वे पवित्र नहीं कर सकते ॥ ४२ ॥

उभाभ्यामित्यस्य वैखानस ऋषिः । सविता देवता । निचृद्गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैरधर्मात्कथं भेतव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को अधर्म से कैसे डरना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उभाभ्यान्देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मा पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति सवितः । पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उभाभ्याम्) विद्यापुरुषार्थाभ्याम् (देव) सुखप्रदातः (सवितः) सत्कर्मसु प्रेरकेश्वर (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन (सवेन) ऐश्वर्येण (च) (माम्) (पुनीहि) (विश्वतः) सर्वतः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश्वर ! त्वं पवित्रेण सवेन उभाभ्यां विश्वतो मां पुनीहि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! य ईश्वरः सर्वान् शुद्धिं धर्मं च ग्राहयति तमाश्रित्याऽधर्माचरणात्सदा भयं कुरुत ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (देव) सुख के देने हारे (सवितः) सत्यकर्मों में प्रेरक जगदीश्वर आप (पवित्रेण) पवित्र वर्त्ताव (च) और (सवेन) सकलैश्वर्य तथा (उभाभ्याम्) विद्या और पुरुषार्थ से (विश्वतः) सब ओर से (माम्) गुरु को (पुनीहि) पवित्र कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो ईश्वर सब मनुष्यों को शुद्धि और धर्म को ग्रहण कराता है उसी का आश्रय कर के अधर्माचरण से सदा भय किया करो ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवीत्यस्य वैखानस ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

कथं राज्ञा राज्यं वर्द्धनीयमित्याह ॥

राजा को कैसे राज्य बढ़ाना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाधस्याग्निमा ब्रह्म्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।
तया मर्दन्तः सधमादेषु वयथ् स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

वैश्वदेवीति वैश्वदेवी । पुनती । देवी । आ । अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यः । तन्वः । वीतपृष्ठा इति वीतऽपृष्ठाः । तथा । मदन्तः । सधमादेष्विति सधमादेषु । वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणाम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(वैश्वदेवी) विश्वासां देवीनां विदुषीणां मध्य इयं विदुषी (पुनती) पवित्रतां कुर्वती (देवी) सकलविद्याधर्माचरणेन प्रकाशमाना (आ) सर्वतः (अगात्) प्राप्नुयात् (यस्याम्) (इमाः) (बह्व्यः) अनेकाः (तन्वः) विस्तृतविद्याः (वीतपृष्ठाः) विविधानि इतानि विदितानि पृष्ठानि प्रच्छन्नानि याभिस्ताः (तथा) (मदन्तः) दृष्यन्तः (सधमादेषु) सहस्थानेषु (वयम्) (स्याम्) (पतयः) (रयीणाम्) धनानाम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! या वैश्वदेवी पुनती देव्यध्यापिका ब्रह्मचारिणी कन्यास्नानागात् यस्यां सत्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः स्युस्तया सुशिक्षिता भार्याः प्राप्य वयं सधमादेषु मदन्तो रयीणां पतयः स्याम ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यथा राजा सर्वकन्याऽध्यापनाय पूर्णविद्यावतीः स्त्रीर्नियोज्य सर्वा बालिकाः पूर्णविद्यासुशिक्षायुक्ताः कुर्यात् तथैव बालकानपि कुर्याद्यदैते यौवनस्थाः स्युस्तदैव स्वयंवरं विवाहं कारयेदेवं राज्यवृद्धिं सदा कुर्यात् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (वैश्वदेवी) सब विदुषी स्त्रियों में उत्तम (पुनती) सब की पवित्रता करती हुई (देवी) सकल विद्या और धर्म के आचरण से प्रकाशमान विद्याओं की पढ़ाने हारी ब्रह्मचारिणी कन्या हम को (आ, अगात्) प्राप्त होवे (यस्याम्) जिनके होने में (इमाः) ये (बह्व्यः) बहुतसी (तन्वः) विस्तृत विद्यायुक्त (वीतपृष्ठाः) विविध प्रश्नों को जाननेहारी हों (तथा) उससे अच्छी शिक्षा को प्राप्त भार्याओं को प्राप्त होकर (वयम्) हम लोग (सधमादेषु) समान स्थानों में (मदन्तः) आनन्दयुक्त हुए (रयीणाम्) धनादि ऐश्वर्यों के (पतयः) स्वामी (स्याम्) हों ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जैसे राजा सब कन्याओं को पढ़ाने के लिये पूर्ण विद्या वाली स्त्रियों को नियुक्त करके सब बालिकाओं को पूर्णविद्या और सुशिक्षायुक्त करे वैसे ही बालकों को भी किया करे, जब ये सब पूर्णयुवावस्था वाले हों तभी स्वयंवर विवाह करावे ऐसे राज्य की वृद्धि को सदा किया करे ॥ ४४ ॥

ये समाना इत्यस्य वैखानस ऋषिः । पितरो देवताः । निवृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

कुत्र जनाः सुखं निवसन्तीत्याह ॥

कहां मनुष्य सुखपूर्वक निवास करते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

ये । समानाः । समनस इति समनसः । पितरः । यमराज्य इति यमराज्ये । तेषाम् । लोकः । स्वधा । नमः । यज्ञः । देवेषु । कल्पताम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सदृशः (समनसः) समानं मनो विज्ञानं येषां ते (पितरः) प्रजापालकाः (यमराज्ये) यमस्य सभाधीशस्य राष्ट्रे (तेषाम्) (लोकः) सभादर्शनं वा (स्वधा) अन्नम् (नमः) सत्करणम् (यज्ञः) संगन्तव्यो न्यायः (देवेषु) विद्वत्सु (कल्पताम्) समर्थितोऽस्तु ॥ ४५ ॥

अन्वयः—ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये सन्ति तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञश्च देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

भावार्थः—यत्र बहुदर्शनामन्नाद्यैश्वर्ययुक्तानां सज्जनैः सत्कृतानां धर्मैकनिष्ठानां विदुषां सभा सत्यं न्यायं करोति तत्रैव सर्वे मनुष्या ऐश्वर्यं सुखे च निवासं कुर्वन्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये) जो (समानाः) सदृश (समनसः) तुल्य विज्ञान युक्त (पितरः) प्रजा के रक्षक लोग (यमराज्ये) यथावत् न्यायकारी सभाधीश राजा के राज्य में हैं (तेषाम्) उनका (लोकः) सभा का दर्शन (स्वधा) अन्न (नमः) सत्कार और (यज्ञः) प्राप्त होने योग्य न्याय (देवेषु) विद्वानों में (कल्पताम्) समर्थ होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—जहां बहुदर्शी अन्नादि ऐश्वर्य से संयुक्त सज्जनों से सत्कार को प्राप्त एक धर्म ही में जिन की निष्ठा है उन विद्वानों की सभा सत्यन्याय को करती है उसी राज्य में सब मनुष्य ऐश्वर्य और सुख में निवास करते हैं ॥ ४५ ॥

ये समाना इत्यस्य वैखानस ऋषिः । श्रीदेवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पितृसन्तानाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान आपस में कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतम् समाः ॥ ४६ ॥

ये । समानाः । समनस इति समनसः । जीवाः । जीवेषु । मामकाः । तेषाम् । श्रीः । मयि । कल्पताम् । अस्मिन् । लोके । शतम् । समाः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सदृशगुणकर्मस्वभावाः (समनसः) समाने धर्म मनो येषान्ते (जीवाः) ये जीवन्ति ते (जीवेषु) (मामकाः) मदीयाः (तेषाम्) (श्रीः) राज्यलक्ष्मीः (मयि) (कल्पताम्) (अस्मिन्) (लोके) (शतम्) (समाः) संवत्सराः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—येऽस्मिँल्लोके जीवेषु समानाः समनसो मामका जीवास्सन्ति तेषां श्रीर्मयि शतं समाः कल्पताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्ताना यावत्पितरो जीवेषुस्तावत्तान् सेवन्ताम् । पुत्रा यावत्पितृ-सेवकाः स्युस्तावत्ते सत्कर्त्तव्याः स्युर्यत् पितॄणां धनादिवस्तु तत्पुत्राणां यत्पुत्राणां तत्पितॄणाञ्चास्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अस्मिन्) इस (लोके) लोक में (जीवेषु) जीवते हुआओं में (समानाः) समान गुण कर्म स्वभाव वाले (समनसः) समान धर्म में मन रखने वाले (मामकाः) मेरे (जीवाः) जीते हुए पिता आदि हैं (तेषाम्) उन की (श्रीः) लक्ष्मी (मयि) मेरे समीप (शतम्) सौ (समाः) वर्षपर्यन्त (कल्पताम्) समर्थ होवे ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्तान लोग जबतक पिता आदि जीवें तबतक उनकी सेवा किया करें पुत्र लोग जबतक पिता आदि की सेवा करें तबतक वे सत्कार के योग्य हों और जो पिता आदि का धनादि वस्तु हो वह पुत्रों और जो पुत्रों का हो वह पिता आदि का रहे ॥ ४६ ॥

द्वे सृती इत्यस्य वैखानस ऋषिः । पितरो देवताः । स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

जीवानां द्वौ मार्गौ स्त इत्याह ॥

जीवों के दो मार्ग हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

द्वे सृतीऽअश्रृण्वं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ ४७ ॥

द्वेऽइति द्वे । सृतीऽइति सृती । अश्रृण्वम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् । ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(द्वे) (सृती) सरन्ति गच्छन्त्याऽऽगच्छन्ति जीवा ययोस्ते (अश्रृण्वम्) शृणोमि (पितृणाम्) जनकादीनाम् (अहम्) (देवानाम्) आचार्यादीनां विदुषाम् (उत) अपि (मर्त्यानाम्) मनुष्याणाम् (ताभ्याम्) (इदम्) (विश्वम्) सर्वं जगत् (एजत्) चलत्सत् (सम्) (एति) गच्छति (यत्) (अन्तरा) मध्ये (पितरम्) जनकम् (मातरम्) जननीम् (च) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः । अहं ये पितृणां मर्त्यानां देवानां च द्वे सृती अश्रृण्वं शृणोमि ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेत्युत यत् पितरं मातरमन्तरा शरीरान्तरेणान्यौ मातापितरौ प्राप्नोति तदेतद् यूयं विजानीत ॥ ४७ ॥

भावार्थः—द्वे एव जीवानां गती वर्तन्ते एका मातापितृभ्यां जन्म प्राप्य संसारे विषयसुखभोगरूपा द्वितीया विद्वत्संगादिना मुक्तिसुखभोगाख्याऽस्ति आभ्यां सहैव सर्वे प्राणिनश्चरन्ति ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (अहम्) मैं जो (पितृणाम्) पिता आदि (मर्त्यानाम्) मनुष्यों (च) और (देवानाम्) विद्वानों की (द्वे) दो गतियों (सृती) जिन में आते जाते अर्थात् जन्म मरण को प्राप्त होते हैं उनको (अश्रृण्वम्) सुनता हूँ (ताभ्याम्) उन दोनों गतियों से (इदम्) यह

(विश्वम्) सब जगत् (एजत्) चलायमान हुआ (समेति) अच्छे प्रकार प्राप्त होता है (उत्) और (यत्) जो (पितरम्) पिता और (मातरम्) माता से (अन्तरा) पृथक् होकर दूसरे शरीर से अन्य माता पिता को प्राप्त होता है सो यह तुम लोग जानो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—दो ही जीवों की गति हैं एक माता पिता से जन्म को प्राप्त होकर संसार में विषय-सुख के भोगरूप और दूसरी विद्वानों के सङ्ग आदि से मुक्ति-सुख के भोगरूप है इन दोनों गतियों के साथ ही सब प्राणी विचरते हैं ॥ ४७ ॥

इदं हविरित्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

सन्तानैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

सन्तानों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इदं हविः प्रजननं मेऽअस्तु दशवीर्यं सर्वगणं स्वस्तये ।
आत्मसनिं प्रजासनिं पशुसनिं लोकसन्धभयसनिं । अग्निः प्रजां
बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतोऽअस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

इदम् । हविः । प्रजननमिति प्रजननम् । मे । अस्तु । दशवीर्यमिति
दशवीर्यम् । सर्वगणम् । स्वस्तये । आत्मसनीत्यात्मसनिं । प्रजासनीति
प्रजासनिं । पशुसनीति पशुसनिं । लोकसनीति लोकसनिं । अभयसनीत्यभयस
सनिं । अग्निः । प्रजामिति प्रजाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् । पयः ।
रेतः । अस्मासु । धत्त ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इदम्) (हविः) होतुमर्हम् (प्रजननम्) प्रजनयन्ति येन तत् (मे)
मम (अस्तु) (दशवीर्यम्) दश वीराः पुत्रा यस्मात् तत् (सर्वगणम्) सर्वे गणाः गणयाः
प्रशंसनीयाः पदार्था यस्मात् (स्वस्तये) सुखाय (आत्मसनि) आत्मानं सनति सम्भजति
येन तत् (प्रजासनि) प्रजाः सनति येन तत् (पशुसनि) पशून् सनति सम्भजति येन
(लोकसनि) लोकान् सनति सम्भजति येन (अभयसनि) अभयं सनति सम्भजति येन
(अग्निः) अग्निरिव देदीप्यमानः पति (प्रजाम्) पुत्रपौत्रप्रभृतिम् (बहुलाम्) बहूनि
सुखानि ददाति या ताम् (मे) मह्यम् (करोतु) (अन्नम्) (पयः) दुग्धम् (रेतः)
वीर्यम् (अस्मासु) (धत्त) ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अग्निं बहुलां प्रजां करोतु मे यदिदं प्रजननं हविर्दशवीरं
सर्वगणमात्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्धभयसन्धपत्यं करोतु तत् स्वस्तयेऽस्तु । हे
मातापित्रादयोऽयमस्मासु प्रजामन्नं पयो रेतो धत्त ॥ ४८ ॥

भावार्थः—ये स्त्रीपुरुषाः पूर्णेन ब्रह्मचर्येण सर्वा विद्याशिक्षाः सङ्गृह्य परस्परं प्रीत्या स्वयंवरं विवाहं कृत्वा ऋतुगामिनो भूत्वा विधिवत् प्रजामुत्पादयन्ति तेषां सा प्रजा शुभगुणयुक्ता भूत्वा पितृन् सततं सुखयति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्नि के समान प्रकाशमान पति (मे) मेरे लिये (बहुलाम्) बहुत सुख देनेवाली (प्रजाम्) प्रजा को (करोतु) करे (मे) मेरा जो (इदम्) यह (प्रजनम्) उत्पत्ति करने का निमित्त (हविः) लेने देने योग्य (दशवीरम्) दश सन्तानों का उत्पन्न करने हारा (सर्वगणम्) सब समुदायों से सहित (आत्मसनि) जिससे आत्मा का सेवन (प्रजासनि) प्रजा का सेवन (पशुसनि) पशु का सेवन (लोकसनि) लोकों का अच्छे प्रकार सेवन और (अभयसनि) अभय का दानरूप कर्म होता है उस सन्तान को करे वह (स्वस्तये) सुख के लिये (अस्तु) होवे । हे माता पिता आदि लोगो ! आप (अस्मासु) हमारे बीच में प्रजा (अन्नम्) अन्न (पयः) दूध और (रेतः) वीर्य को (धत्त) धारण करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष पूर्ण ब्रह्मचर्य से सकल विद्या की शिक्षाओं का संग्रह कर परस्पर प्रीति से स्वयंवर विवाह कर के ऋतुगामी होकर विधिपूर्वक प्रजा की उत्पत्ति करते हैं उनकी वह प्रजा शुभगुणयुक्त होकर माता पिता आदि को निरन्तर सुखी करती है ॥ ४८ ॥

उदीरतामित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । स्वराद् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पितृभिः किम्भूतैः किं कार्यमित्याह ॥

पिता आदि को कैसे होकर क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उदीरतामवरऽउत्परांस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुं यऽईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

उत् । ईरताम् । अवरः । उत् । परांसः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः । असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञा इत्यृतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(उत्) (ईरताम्) प्रेरताम् (अवरः) अर्वाचीनाः (उत्) (परांसः) प्रकृष्टाः (उत्) (मध्यमाः) मध्ये भवाः (पितरः) पालकाः (सोम्यासः) सौम्यगुणसम्पन्नाः (असुम्) प्राणम् (ये) (ईयुः) प्राण्युः (अवृकाः) अविद्यमानाः वृकाश्चौरा येषु ये (ऋतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति (ते) (नः) अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (पितरः) रक्षितारः (हवेषु) संग्रामादिषु व्यवहारेषु ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! येऽवृका ऋतज्ञाः पितरो हवेष्वसुमुदीयुस्ते न उदवन्तु ये सोम्यासोऽवरे परासो मध्यमाः पितररस्ति तेऽस्मान् हवेषूदीरताम् ॥ ४९ ॥

भावार्थः—ये जीवन्तो निकृष्टमध्यमोत्तमाः स्तेयादिदोषरहिता विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्या विद्वांसस्सन्ति ते विद्याभ्यासोपदेशाभ्यां सत्यधर्मग्राहकत्वेन बाल्यावस्थायां विवाहनिषेधेन सर्वाः प्रजाः पालयन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (ये) जो (अवृकाः) चौर्यादि दोष रहित (ऋतज्ञाः) सत्य के जानने हारे (पितरः) पिता आदि बड़े लोग (हवेषु) संग्रामादि व्यवहारों में (असुम्) प्राण को (उदीयुः) उत्तमता से प्राप्त हों (ते) वे (नः) हमारी (उत्, अवन्तु) उत्कृष्टता से रक्षा करें और जो (सोम्यासः) शान्त्यादिगुणसम्पन्न (अवरे) प्रथम अवस्था युक्त (परासः) उत्कृष्ट अवस्था वाले (मध्यमाः) बीच के विद्वान् (पितरः) पिता आदि लोग हैं वे हम को संग्रामादि कामों में (उदीरताम्) अच्छे प्रकार प्रेरणा करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जो जीते हुए प्रथम मध्यम और उत्तम चोरी आदि दोषरहित जानने के योग्य विद्या को जाननेहारे तत्त्वज्ञान को प्राप्त विद्वान् लोग हैं वे विद्या के अभ्यास और उपदेश से सत्य धर्म के ग्रहण कराने हारे कर्म से बाल्यावस्था में विवाह का निषेध करके सब प्रजाओं को पालें ॥ ४६ ॥

अङ्गिरस इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैरितरेतरं कथं वर्त्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता और सन्तानों को परस्पर कैसे वर्त्तना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वा इति नवग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः । तेषाम् । वयम् । सुमताविति सुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ५० ॥

पदार्थः—(अङ्गिरसः) सर्वविद्यासिद्धान्तविदः (नः) अस्माकम् (पितरः) पालकाः (नवग्वाः) (अथर्वाणः) अहिंसकाः (भृगवः) परिपक्वविज्ञानाः (सोम्यासः) ये सोममैश्वर्यमर्हन्ति ते (तेषाम्) (वयम्) (सुमतौ) शोभना चासौ मतिश्च तस्याम् (यज्ञियानाम्) ये यज्ञमर्हन्ति तेषाम् (अपि) (भद्रे) कल्याणकरे (सौमनसे) शोभनं मनः सुमनस्तस्य भावे (स्याम) भवेम ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! ये नोऽङ्गिरसो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः पितरः सन्ति तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे सौमनसे वयं प्रवृत्तास्स्यामैवं यूयमपि भवत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अपत्यैर्यद्यत् पितृणां धर्म्यं कर्म तत्तत्सेवनीयं यद्यदधर्म्यं तत्तत्प्रत्यक्तव्यं पितृभिरप्येवं समाचरणीयम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (नः) हमारे (अन्निसः) सब विद्याओं के सिद्धान्तों को जानने और (नवग्वाः) नवीन नवीन ज्ञान के उपदेशों को करने हारे (अथवाणः) अहिंसक (भृगवः) परिपक्वविज्ञानयुक्त (सोम्यासः) ऐश्वर्य पाने योग्य (पितरः) पितादि ज्ञानी लोग हैं (तेषाम्) उन (यज्ञियताम्) उत्तम व्यवहार करने हारों की (सुमतौ) सुन्दर प्रज्ञा और (भदे) कल्याणकारक (सौमनसे) प्राप्त हुए श्रेष्ठ बोध में (वयम्) हम लोग प्रवृत्त (स्याम) होंगे दैसे तुम (अपि) भी होओ ॥ ५० ॥

भावार्थः—सन्तानों को योग्य है कि जो जो पिता आदि बड़ों का धर्मयुक्त कर्म होवे उस उस का सेवन करें और जो जो अधर्मयुक्त हो उस उस को छोड़ दें ऐसे ही पिता आदि बड़े लोग भी सन्तानों के अच्छे अच्छे गुणों का ग्रहण और बुरों का त्याग करें ॥ ५० ॥

ये न इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । भुरिक्पङ्क्तिरञ्जन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनुहिर सोमपीथं वसिष्ठाः । तेभिर्ग्रामः
संरराणो हवींष्युशन्नुशङ्गिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुहिर इत्यनुऽऊहिर । सोमपीथमिति
सोमपीथम् । वसिष्ठाः । तेभिः । यमः । संरराण इति समरराणः । हवींषि ।
उशन् । उशङ्गिरित्युशत्सभिः । प्रतिकाममिति प्रतिष्कामम् । अत्तु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(ये) (नः) (पूर्वे) पूर्वजाः (पितरः) ज्ञानिनो जनकाः (सोम्यासः)
सोमगुणानर्हन्तः (अनुहिर) अनु वहन्ति पुनः पुनः प्राप्नुवन्ति च (सोमपीथम्)
सोमपानम् (वसिष्ठाः) येऽतिशयेन धनिनः (तेभिः) तैः (यमः) न्यायी संयमी सन्तानः
(संरराणः) सम्यक्सुखानि राति ददाति सः (हवींषि) अत्तुमर्हायन्नादीनि (उशन्)
कामयमानः (उशङ्गिः) कामयमानैः (प्रतिकामम्) कामं कामं प्रतीति प्रतिकामम्
(अत्तु) भुङ्क्ताम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—ये नः सोम्यासो वसिष्ठाः पूर्वे पितरः सोमपीथमनुहिर तेभिरुशङ्गिः
सह हवींष्युशन् संरराणो यमः प्रति काममत्तु ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रैः सह पुत्रैः पितृभिः सह च सर्वे सुखदुःखभोगाः कार्याः
प्रतिक्षणं सुखं वर्द्धनीयं दुःखं च ह्रासनीयम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (नः) हमारे (सोम्यासः) शान्त्यादि गुणों के योग से योग्य
(वसिष्ठाः) अत्यन्त धनी (पूर्वे) पूर्वज (पितरः) पालन करने हारे ज्ञानी पिता आदि (सोमपीथम्)
सोमपान को (अनुहिर) प्राप्त होते और कराते हैं (तेभिः) उन (उशङ्गिः) हमारे पालन की

कामना करने हारे पितरों के साथ (हवींषि) लेने देने योग्य पदार्थों की (उशन्) कामना करने द्वारा (संरराणः) अच्छे प्रकार सुखों का दाता (यमः) न्याय और योग युक्त सन्तान (प्रतिकामम्) प्रत्येक काम को (अत्तु) भोगे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पिता आदि पुत्रों के साथ और पुत्र पिता आदि के साथ सब सुख दुःखों के भोग करें और सदा सुख की वृद्धि और दुःख का नाश किया करें ॥ ५१ ॥

त्वथ सोम इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वथ सोम प्र चिकितो मनीषा त्वथ रजिष्ठमनुनेषि पन्थाम् ।
तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । नेषि ।
पन्थाम् । तव । प्रणीती । प्रणीतीति प्रणीती । पितरः । नः । इन्दोऽइति इन्दो ।
देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सोम) विविधैश्वर्ययुक्त (प्र) (चिकितः) प्रातविज्ञान (मनीषा) सुसंस्कृतया प्रज्ञया । अत्र वाच्छन्दसीत्येकाराऽऽदेशो न । (त्वम्) (रजिष्ठम्) अतिशयेन ऋजु कोमलम् (अनु) (नेषि) नयसि । अत्र बहुलं छन्दसीति शबभावः (पन्थाम्) पन्थानम् (तव) (प्रणीती) प्रकृष्टा चासौ नीतिश्च तथा । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (पितरः) पालकाः (नः) अस्मभ्यम् (इन्दो) इन्दुश्चन्द्र इव वर्तमान (देवेषु) विद्वत्सु (रत्नम्) (अभजन्त) भजन्तु (धीराः) ध्यानवन्तः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे सोम ! प्रचिकितस्त्वं मनीषा यं रजिष्ठं पन्थां नेषि तं त्वं मामनुनय । हे इन्दो ये तव प्रणीती धीराः पितरो देवेषु नो रत्नमभजन्त तेऽस्माभिर्नित्यं सेवनीयाः सन्तु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—ये सन्तानाः पितृसेवकाः सन्तो विद्याविनयाभ्यां धर्ममनुतिष्ठन्ति ते स्वजन्मसाफल्यं कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्ययुक्त ! (प्र, चिकितः) विज्ञान को प्राप्त (त्वम्) तू (मनीषा) उत्तम प्रज्ञा से जिस (रजिष्ठम्) अतिशय कोमल सुखदायक (पन्थाम्) मार्ग को (नेषि) प्राप्त होता है उस को (त्वम्) तू मुझ को भी (अनु) अनुकूलता से प्राप्त कर । हे (इन्दो) आनन्दकारक चन्द्रमा के तुल्य वर्तमान ! जो (तव) तेरी (प्रणीती) उत्तम नीति के साथ वर्तमान (धीराः) योगीराज (पितरः) पिता आदि ज्ञानी लोग (देवेषु) विद्वानों में (नः) हमारे लिये (रत्नम्) उत्तम धन का (अभजन्त) सेवन करते हैं वे हम को नित्य सत्कार करने योग्य हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जो सन्तान माता पिता आदि के सेवक होते हुए विद्या और विनय से धर्म का अनुष्ठान करते हैं वे अपने जन्म की सफलता करते हैं ॥ ५२ ॥

त्वयेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी पूर्वोक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः परिधीर्ऽरपोर्णवीरेभिरश्वैर्मघवा भवानः ॥ ५३ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान ।
धीराः । वन्वन् । अवातः । परिधीनिति परिऽधीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः ।
अश्वैः । मघवेति मघऽवा । भव । नः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(त्वया) विदुषा (हि) खलु (नः) अस्माकम् (पितरः)
पित्रध्यापकादयः (सोम) ऐश्वर्यसम्पन्न (पूर्वे) प्राचीना वृद्धाः (कर्माणि) (चक्रुः)
कृतवन्तः (पवमान) पवित्र शुद्धकारक (धीराः) धीमन्तः (वन्वन्) धर्म सेवमानः
(अवातः) अविद्यमानो वातो हिंसनं यस्य (परिधीन्) यत्र परितः सर्वतो धीयन्ते तान्
(अप) दूरीकरणे (ऊर्णु) आच्छादय (वीरेभिः) वीरैः (अश्वैः) तुरङ्गैः (मघवा)
प्रशंसितधनयुक्त (भव) अत्र द्व्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । (नः) अस्माकम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पवमान सोम त्वया सह नः पूर्वे धीराः पितरो यानि धर्म्याणि
कर्माणि चक्रुस्तानि हि वयमप्यनुतिष्ठेम । अवातो वन्वन् त्वं वीरेभिरश्वैश्च सह नः
शत्रून् परिधीनपोर्णु मघवा च भव ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्याः स्वेषां धार्मिकाणां पितृणामनुकरणं कृत्वा शत्रून्निवार्य
स्वसेनाङ्गप्रशंसायुक्तास्सन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पवमान) पवित्रस्वरूप पवित्रकर्मकर्ता और पवित्र करने वाले (सोम)
ऐश्वर्ययुक्त सन्तान (त्वया) तेरे साथ (नः) हमारे (पूर्वे) पूर्वज (धीराः) बुद्धिमान् (पितरः)
पिता आदि ज्ञानी लोग जिन धर्मयुक्त (कर्माणि) कर्मों को (चक्रुः) करने वाले हुए (हि) उन्हीं
का सेवन हम लोग भी करें (अवातः) हिंसाकर्मरहित (वन्वन्) धर्म का सेवन करते हुए सन्तान तू
(वीरेभिः) वीर पुरुष और (अश्वैः) घोड़े आदि के साथ (नः) हमारे शत्रुओं की (परिधीन्)
परिधि अर्थात् जिन में चारों ओर से पदार्थों को धारण किया जाय उन मार्गों को (अपोर्णु)
आच्छादन कर और हमारे मध्य में (मघवा) धनवान् (भव) हूजिये ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग अपने धार्मिक पिता आदि का अनुकरण कर और शत्रुओं को
निवारण करके अपनी सेना के अंगों की प्रशंसा से युक्त हुए सुखी हों ॥ ५३ ॥

त्वथ सोमेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता । भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वथ सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवीऽत्रा ततन्थ । तस्मै
तद्इन्द्रो हविषा विधेम वयथ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिरिति पितृभिः । संविदान इति सम्ऽविदानः । अनु ।
द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । आ । ततन्थ । तस्मै । ते । इन्द्रोऽइति इन्द्रो ।
हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सोम) सोमवद्वर्त्तमान (पितृभिः) ज्ञानयुक्तैः (संविदानः)
प्रतिजानन् (अनु) (द्यावापृथिवी) सूर्यश्च पृथिवी च ते (आ) (ततन्थ) विस्तृणीहि
(तस्मै) (ते) तुभ्यम् (इन्द्रो) चन्द्रवत्प्रियदर्शन (हविषा) दातुमादातुमर्हेण पदार्थेन
(विधेम) परिचरेम (वयम्) (स्याम) भवेम (पतयः) अधिष्ठातारः (रयीणाम्)
राज्यश्रियादीनाम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे सोम सुसन्तान ! पितृभिः सह संविदानो यस्त्वमनुद्यावापृथिवी
सुखमाततन्थ । हे इन्द्रो ! तस्मै ते वयं हविषा सुखं विधेम यतो रयीणां पतयः स्याम ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्तानाः ! यूयं यथा चन्द्रलोकः पृथिवीमभितो भ्रमन्सन्
सूर्यमनुभ्रमति तथैव पित्रध्यापकादीननुचरत यतो यूयं श्रीमन्तो भवत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (सोम) चन्द्रमा के सदृश आनन्दकारक उत्तम सन्तान ! (पितृभिः) ज्ञानयुक्त
पितरों के साथ (संविदानः) प्रतिज्ञा करता हुआ जो (त्वम्) तू (अनु, द्यावापृथिवी) सूर्य और
पृथिवी के मध्य में धर्मानुकूल आचरण से सुख का (आ, ततन्थ) विस्तार कर । हे (इन्द्रो) चन्द्रमा
के समान प्रियदर्शन ! (तस्मै) उस (ते) तेरे लिये (वयम्) हम लोग (हविषा) लेने देने योग्य
व्यवहार से सुख का (विधेम) विधान करें जिससे हम लोग (रयीणाम्) धनों के (पतयः) पालन
करने हारे स्वामी (स्याम) हों ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्तानो ! तुम लोग जैसे चन्द्रलोक पृथिवी के चारों ओर भ्रमण करता हुआ
सूर्य की परिक्रमा देता है वैसे ही माता पिता आदि के अनुचर होओ जिससे तुम श्रीमन्त
हो जाओ ॥ ५४ ॥

वर्हिषद इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

बर्हिषदः पितरः ऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
तऽआगतावसा शन्तमे नाथा नः शंयोररपो दधात ॥ ५५ ॥

बर्हिषदः । बर्हिसद इति बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः ।
हव्या । चकृम । जुषध्वम् । ते । आ । गत । अवसा । शन्तमेनेति शम्स्तमेन ।
अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(बर्हिषदः) ये बर्हिषि उत्तमायां सभायां सीदन्ति (पितरः) न्यायेन
पालकाः (ऊती) ऊत्या रक्षणादिक्रियया (अर्वाक्) पश्चात् (इमा) इमानि (वः)
युष्मभ्यम् (हव्या) अक्षुमर्हाणि (चकृम) संस्कृतानि कुर्याम । अन्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घः । (जुषध्वम्) सेवध्वम् (ते) (आ) (गत) गच्छत (अवसा) रक्षोद्येन
(शन्तमेन) अतिशयितं शं सुखं तेन (अथ) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (नः)
अस्मभ्यम् (शम्) सुखम् (योः) दूरीकरणे (अरपः) अविद्यमानं पापं यस्मिन् तत्
सत्याचरणम् । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः ॥ निरु० अ० ४ । २१ ॥ (दधात) ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे बर्हिषदः पितरः ! वयमर्वाग्येभ्यो व ऊतीमा हव्या चकृम तानि यूयं
जुषध्वं शन्तमेनावसा सहागत । अथ नः शमरपश्च दधात दुःखं च योः ॥ ५५ ॥

भावार्थः—येषां पितॄणां सेवां सन्तानाः कुर्युस्ते स्वापत्येषु सुशिक्षया सुशीलतां
धारयेयुः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (बर्हिषदः) उत्तम सभा में बैठने हारे (पितरः) न्याय से पालना करने वाले
पितर लोगो ! हम (अर्वाक्) पश्चात् जिन (वः) तुम्हारे लिये (ऊती) रक्षणादि क्रिया से (इमा)
इन (हव्या) भोजन के योग्य पदार्थों का (चकृम) संस्कार करते हैं उन का तुम लोग (जुषध्वम्)
सेवन किया करो । वे आप लोग (शन्तमेन) अत्यन्त कल्याणकारक (अवसा) रक्षणादि कर्म के
साथ (आ, गत) आवें (अथ) इसके अनन्तर (नः) हमारे लिये (शम्) सुख तथा (अरपः)
सत्याचरण को (दधात) धारण करें और दुःख को (योः) हम से पृथक् रखें ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जिन पितरों की सेवा सन्तान लोग करें वे अपने सन्तानों में अच्छी शिक्षा से
सुशीलता को धारण करें ॥ ५५ ॥

आहमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आहं पितृन्सुविदत्राँऽअविन्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया मुतस्य भजन्त पित्वस्तऽह्नागमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविदत्रानिति सुविदत्रान् । अविस्ति । नपातम् ।
च । विक्रमणमिति विऽक्रमणम् । च । विष्णोः । बर्हिषद इति बर्हिऽसदः । ये ।
स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आगमिष्ठा इत्याऽगमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(आ) (अहम्) (पितृन्) जनकान् (सुविदत्रान्) सुष्ठु विविधानां
सुखानां दातृन् (अविस्ति) वेष्टि (नपातम्) न विद्यते पातो यस्य तम् (च)
(विक्रमणम्) विक्रमन्ते यस्मिन् जगति तत् (च) (विष्णोः) वेवेष्टि चराचरं जगत्
तस्येश्वरस्य (बर्हिषदः) उत्तम आसने सीदन्ति ते (ये) (स्वधया) अन्नेन (सुतस्य)
निष्पादितस्य (भजन्त) भजन्ते सेवन्ते (पित्वः) सुरभिपानम् (ते) (इह)
(आगमिष्ठाः) आगच्छन्तु । अत्र लोट्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—ये बर्हिषदः पितर इह स्वधया सुतस्य पित्वश्चाभजन्त सेवन्ते त
आगमिष्ठा आगच्छन्तु य इह विष्णोर्नपातं विक्रमणं च विदन्ति तान् सुविदत्रान्
पितृन्हमविस्ति ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये पितरो विद्यासुशिक्षां कुर्वन्ति कारयन्ति च ते पुत्रैः कन्याभिश्च
सम्यक् सेवनीयाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (बर्हिषदः) उत्तम आसन में बैठने योग्य पितर लोग (इह) इस
वर्त्तमान काल में (स्वधया) अन्नादि से तृप्त (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (पित्वः) सुगन्धयुक्त पान का
(च) भी (आ, भजन्त) सेवन करते हैं (ते) वे (आगमिष्ठाः) हमारे पास आवें जो इस संसार में
(विष्णोः) व्यापक परमात्मा के (नपातम्) नाशरहित (विक्रमणम्) विविध सृष्टिक्रम को (च) भी
जानते हैं उस (सुविदत्रान्) उत्तम सुखादि के दान देने हारे (पितृन्) पितरों को (अहम्) मैं
(अविस्ति) जानता हूं ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो पितर लोग विद्या की उत्तम शिक्षा करते और कराते हैं वे पुत्र और कन्याओं
के सम्यक् सेवन करने योग्य हैं ॥ ५६ ॥

उपहृता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवता । निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उपहृताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
तऽआगमन्तु तऽइह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

उपहृता इत्युपहृताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिष्विति
निऽधिषु । प्रियेषु । ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते ।
अवन्तु । अस्मान् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(उपहृताः) समीप आहृताः (पितरः) जनकादयः (सोम्यासः) ये सोममैश्वर्यमर्हन्ति ते (बर्हिष्येषु) बर्हिःषूत्तमेषु साधुषु (निधिषु) धनकोशेषु (प्रियेषु) प्रीतिकारकेषु (ते) (आ) (गमन्तु) गच्छन्तु । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (ते) (इह) (श्रुवन्तु) अत्र विकरणव्यत्ययेन शः । (अधि) आधिक्ये (ब्रुवन्तु) (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु (अस्मान्) ॥ ५७ ॥

अन्वयः—ये सोम्यासः पितरो बर्हिष्येषु प्रियेषु निधिषूपहृतास्त इहागमन्तु तेऽस्मद्वर्चांसि श्रुवन्तु तेऽस्मान्निब्रुवन्तु तेऽवन्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—ये विद्यार्थिनोऽध्यापकानुपहृत्य सत्कृत्यैतेभ्यो विद्यां जिघृक्षेयुस्तस्ते प्रीत्याऽध्यापयेयुः सर्वतो विषयासक्त्यादिभ्यो दुष्कर्मभ्यः पृथग्रक्षेयुश्च ॥ ५७ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) ऐश्वर्य को प्राप्त होने के योग्य (पितरः) पितर लोग (बर्हिष्येषु) अत्युत्तम (प्रियेषु) प्रिय (निधिषु) रत्नादि से भरे हुए कोशों के निमित्त (उपहृताः) बुलाये हुए हैं (ते) वे (इह) इस हमारे समीप स्थान में (आ, गमन्तु) आवें (ते) वे हमारे वचनों को (श्रुवन्तु) सुनें वे (अस्मान्) हम को (अधि, ब्रुवन्तु) अधिक उपदेश से बोधयुक्त करें (ते) वे हमारी (अवन्तु) रक्षा करें ॥ ५७ ॥

भावार्थः—जो विद्यार्थीजन अध्यापकों को बुला उनका सत्कार कर उनसे विद्याग्रहण की इच्छा करें उन विद्यार्थियों को वे अध्यापक भी प्रीतिपूर्वक पढ़ावें और सर्वथा विषयासक्ति आदि दुष्कर्मों से पृथक् रक्खें ॥ ५७ ॥

आयन्त्वित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । विराट्पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ यन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।
अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽग्निब्रुवन्तू तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्यासः । अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ता इत्यग्निः
स्वात्ताः । पथिभिरिति पथिभिः । देवयानैरिति देवयानैः । अस्मिन् । यज्ञे ।
स्वधया । मदन्तः । अग्निः । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आ) (यन्तु) आगच्छन्तु (नः) अस्माकम् (पितरः) अन्नविद्यादानेन पालका जनकाध्यापकोपदेशकाः (सोम्यासः) सोमइव शमदमादिगुणान्विताः (अग्निष्वात्ताः) गृहीताग्निविद्याः (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा आप्ता विद्वांसो यान्ति यैस्तैः (अस्मिन्) वर्त्तमाने (यज्ञे) उपदेशाध्यापनाख्ये (स्वधया) अन्नाद्येन (मदन्तः) आनन्दन्तः (अधि) अधिष्ठातृभावे (ब्रुवन्तु) उपदिशन्त्वध्यापयन्तु वा (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु (अस्मान्) पुत्रान् विद्यार्थिनश्च ॥ ५८ ॥

अन्वयः—ये सोम्यासोऽग्निष्वात्ता नः पितरः सन्ति ते देवयानैः पथिभिरायन्त्व-
स्मिन्यङ्गे वर्त्तमाना भूत्वा स्वधया मदन्तः सन्तोऽस्मानधिब्रुवन्वस्मानवन्तु ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थिभिर्विद्यावयोवृद्धेभ्यो विद्यां रक्षां च प्राप्याप्तमार्गेण गत्वागत्य
सर्वेषां रक्षा निधेया ॥ ५८ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) चन्द्रमा के तुल्य शान्त शमदमादि गुणयुक्त (अग्निष्वात्ताः)
अग्न्यादि पदार्थविद्या में निपुण (नः) हमारे (पितरः) अन्न और विद्या के दान से रक्षक जनक
अध्यापक और उपदेशक लोग हैं (ते) वे (देवयानैः) आस लोगों के जाने आने योग्य (पथिभिः)
धर्मयुक्त मार्गों से (आ, यन्तु) आवें (अस्मिन्) इस (यज्ञे) पढ़ाने उपदेश करने रूप व्यवहार में
वर्त्तमान हो के (स्वधया) अन्नादि से (मदन्तः) आनन्द को प्राप्त हुए (अस्मान्) हम को
(अधि, ब्रुवन्तु) अधिष्ठाता होकर उपदेश करें और पढ़ावें और हमारी (अवन्तु) सदा रक्षा करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थियों को योग्य है कि विद्या और आयु में वृद्ध विद्वानों से विद्या और रक्षा को
प्राप्त होकर सत्यवादी निष्कपटी परोपकारी उपदेशकों के मार्ग से जा आ के सब की रक्षा करें ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । निचृज्जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ता इत्यग्निष्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत ।
सदःसद इति सदःसदः । सदत । सुप्रणीतयः । सुप्रणीतय इति सुप्रणीतयः ।
अत्त । हवींषि । प्रयतानीति प्रयतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्ववीरमिति
सर्ववीरम् । दधातन ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्ताः) अधीताग्निविद्याः (पितरः) पालकाः (आ) (इह)
अस्मिन् वर्त्तमाने काले विद्याप्रचाराय (गच्छत) (सदःसदः) सीदन्ति यस्मिन् यस्मिन्
तत्तद्गृहम् (सदत) (सुप्रणीतयः) शोभना प्रगता नीतिन्यायो येषान्ते (अत्ता) अत्र
द्वयचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (हवींषि) अत्तमर्हाण्यन्नादीनि (प्रयतानि) प्रयत्नेन
साधितानि (बर्हिषि) उत्तमे व्यवहारे (अथ) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (रयिम्)
धनम् (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात्प्राप्यन्ते तम् (दधातन) धरत ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे सुप्रणीतयोऽग्निष्वात्ताः पितरो यूयमिहागच्छत सदःसदः सदत
प्रयतानि हवींष्यन्ताऽथ बर्हिषि स्थित्वाऽस्मदर्थं सर्ववीरं रयिं दधातन ॥ ५९ ॥

भावार्थः—ये विद्वांस उपदेशाय गृहङ्गृहं प्रति गत्वाऽगत्य च सत्यं धर्मं प्रचारयन्ति ते गृहस्थैः श्रद्धया दत्तान्यन्नपानादीनि सेवन्तां सर्वाञ्छरीरात्मबलयोग्यान् पुरुषार्थिनः कृत्वा श्रीमन्तः कुर्वन्तु ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (सुप्रणीतयः) अत्युत्तम न्यायधर्म से युक्त (अग्निष्वात्ताः) अग्न्यादि पदार्थविद्या में निपुण (पितरः) पालन करनेहारि पितरो ! आप लोग (इह) इस वर्तमान समय में विद्याप्रचार के लिये (आ, गच्छत) आओ (सदःसदः) जहां जहां बैठें उस उस घर में (सदत) स्थित होओ (प्रयतानि) अति विचार से सिद्ध किये हुए (हवीषि) भोजन के योग्य अन्नादि का (अत्त) भोग करो (अथ) इसके पश्चात् (बर्हिषि) विद्याप्रचाररूप उत्तम व्यवहार में स्थित होकर हमारे लिये (सर्ववीरम्) सब वीर पुरुषों को प्राप्त कराने हारे (रयिम्) धन को (दधातन) धारण कीजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग उपदेश के लिये घर घर के प्रति गमनागमन कर के सत्यधर्म का प्रचार करते हैं वे गृहस्थों में श्रद्धा से दिये हुए अन्नपानादि का सेवन करें सब को शरीर और आत्मा के बल से योग्य पुरुषार्थी करके श्रीमान् करें ॥ ५६ ॥

ये अग्निष्वात्ता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । स्वराट्त्रिण्डुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वरः कथं प्रार्थनीय इत्याह ॥

मनुष्यों को ईश्वर की प्रार्थना कैसे करनी चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

येऽअग्निष्वात्ता येऽअनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभ्यः स्वराड्सुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयति ॥ ६० ॥

ये । अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ता इत्याग्निष्वात्ताः । ये । अनग्निष्वात्ताः । अनग्निष्वात्ता इत्यनग्निष्वात्ताः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते । तेभ्यः । स्वराडिति स्वराट् । असुनीतिमित्यसुनीतिम् । एताम् । यथावशमिति यथाऽवशम् । तन्वम् । कल्पयति ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) (अग्निष्वात्ताः) सम्यग्गृहीताऽग्निविद्याः (ये) (अनग्निष्वात्ताः) अविद्यमानाग्निविद्याग्रहणा ज्ञाननिष्ठाः पितरः (मध्ये) (दिवः) विज्ञानादिप्रकाशस्य (स्वधया) स्वकीयपदार्थधारणक्रियया (मादयन्ते) आनन्दन्ति (तेभ्यः) पितृभ्यः (स्वराट्) यः स्वयं राजतेऽसौ परमात्मा (असुनीतिम्) या असून् प्राणान् नयति प्राप्नोति ताम् (एताम्) (यथावशम्) वशं कामनामनतिक्रम्य करोतीति (तन्वम्) (कल्पयति) कल्पयेत् समर्थं कुर्यात् ॥ ६० ॥

अन्वयः—येऽअग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता दिवो मध्ये स्वधया मादयन्ते तेभ्यः स्वराडेतामसुनीतिं तन्वं यथावशं कल्पयति ॥ ६० ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर ! येऽग्न्यादिपदार्थविद्यां विज्ञाय प्रवर्तयन्ति ये च ज्ञाननिष्ठाः विद्वांसः स्वनैव पदार्थेन तुष्टा भवन्ति तेषां शरीराणि दीर्घायुषि सम्पादय इति प्रार्थनीयः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) जो (अग्निष्वात्ताः) अच्छे प्रकार अग्निविद्या के ग्रहण करने तथा (ये) जो (अनग्निष्वात्ताः) अग्नि से भिन्न अन्य पदार्थविद्याओं को जानने हारे वा ज्ञानी पितृलोक (दिवः) वा विज्ञानादि प्रकाश के (मध्ये) बीच (स्वधया) अपने पदार्थ के धारण करने रूप क्रिया से (मादयन्ते) आनन्द को प्राप्त होते हैं (तेभ्यः) उन पितरों के लिये (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान परमात्मा (एताम्) इस (असुनीतिम्) प्राणों को प्राप्त होने वाले (तन्वम्) शरीर को (यथावशम्) कामना के अनुकूल (कल्पयाति) समर्थ करे ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परमेश्वर से ऐसी प्रार्थना करनी चाहिये कि हे परमेश्वर ! जो अग्नि आदि की पदार्थविद्या को यथार्थ ज्ञान के प्रवृत्त करते और जो ज्ञान में तत्पर विद्वान् अपने ही पदार्थ के भोग से सन्तुष्ट रहते हैं उनके शरीरों को दीर्घायु कीजिये ॥ ६० ॥

अग्निष्वात्तानित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैस्तिरेतरं किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

माता पिता और सन्तानों को परस्पर क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे नाराशंसे सोमपीथं यऽआशुः ।
ते नो विप्रांसः सुहवा भवन्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निष्वात्तानित्यग्निष्वात्तान् । ऋतुमत इत्यृतुऽमतः ।
हवामहे । नाराशंसे । सोमपीथमिति सोमऽपीथम् । ये । आशुः । ते । नः ।
विप्रांसः । सुहवा इति सुहवाः । भवन्तु । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्तान्) सुष्ठु गृहीताऽग्निविद्यान् (ऋतुमतः) प्रशस्ता वसन्तादय ऋतवो विद्यन्ते येषां तान् (हवामहे) (नाराशंसे) नराणां प्रशंसामये सत्कारव्यवहारे (सोमपीथम्) सोमपानम् (ये) (आशुः) अश्रीयुः (ते) (नः) अस्मभ्यम् (विप्रांसः) मेधाविनः (सुहवाः) सुष्ठुदानाः (भवन्तु) (वयम्) (स्याम) (पतयः) स्वामिनः (रयीणाम्) धनानाम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये सोमपीथमाशुर्यान्तुमतोऽग्निष्वात्तान् पितृन् वयं नाराशंसे हवामहे ते विप्रांसो नः सुहवा भवन्तु वयं च तत्कृपातो रयीणां पतयः स्याम ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सन्तानाः पदार्थविद्याविदो देशकालज्ञान् प्रशस्तौषधिरससेवकान् विद्यावयोवृद्धान् पित्रादीन् सत्कारार्थमाहूय तत्सहायेन धनाद्यैश्वर्य्यवन्तो भवन्तु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (सोमपीथम्) सोम आदि उत्तम ओषधिरस को (आशुः) पीवें जिन (ऋतुमतः) प्रशंसित वसन्तादि ऋतु में उत्तम कर्म करने वाले (अग्निष्वात्तान्) अच्छे प्रकार अग्निविष्णु को जानने हारे पिता आदि ज्ञानियों को हम लोग (नाराशसे) मनुष्यों के प्रशंसारूप सत्कार के व्यवहार में (हवामहे) बुलाते हैं (ते) वे (विप्रासः) बुद्धिमान् लोग (नः) हमारे लिये (सुहवाः) अच्छे दान देने हारे (भवन्तु) हों और (वथम्) हम उनकी कृपा से (रयीणाम्) धनों के (पतयः) स्वामी (स्याम) होवें ॥ ६१ ॥

भाषार्थः—सन्तान लोग पदार्थविद्या और देश काल के जानने और प्रशंसित ओषधियों के रस को सेवन करने हारे विद्या और अवस्था में वृद्ध पिता आदि को सत्कार के अर्थ बुला के उनके सहाय से धनादि ऐश्वर्य वाले हों ॥ ६१ ॥

आच्याजान्वित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृणीत विश्वे । मा
हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्वा आगः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

आच्येत्याअच्य । जानु । दक्षिणतः । निषद्य । निषद्येति निऽसद्य ।
इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे । मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् ।
नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आच्य) अधो निपात्य (जानु) (दक्षिणतः) दक्षिणपार्श्वतः (निषद्य) समास्य (इमम्) (यज्ञम्) सत्काराख्यम् (अभि) आभिमुख्ये (गृणीत) प्रशंसत (विश्वे) सर्वे (मा) (हिंसिष्ट) (पितरः) ज्ञानप्रदाः (केन) (चित्) (नः) अस्माकम् (यत्) (वः) (आगः) अपराधम् (पुरुषता) पुरुषस्य भावः (कराम) कुर्याम । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे विश्वे पितरः ! यूयं केनचिद्धेतुना नो या पुरुषता तां मा हिंसिष्ट यतो वयं सुखं कराम यद्वा आगस्तत् त्याज्येम यूयमिमं यज्ञमभिगृणीत वयमाच्य जानु दक्षिणतो निषद्य युष्मान् सततं सत्कुर्याम ॥ ६२ ॥

भाषार्थः—येषां पितरो यद्वा सामीप्यमागच्छेयुः स्वयं वैतेषां निकटे समभिगच्छेयुस्तदा भूमौ जानुनी निपात्य नमस्कृत्यैतान् प्रसादयेयुः पितरश्चाशीर्विद्यासु-
शिक्षोपदेशेन स्वसन्तानान् प्रसन्नान् कृत्वा सततं रक्षेयुः ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (विश्वे) सब (पितरः) पितृलोगो ! तुम (केन, चित्) किसी हेतु से (नः) हमारी जो (पुरुषता) पुरुषार्थता है उसको (मा, हिंसिष्ट) मत नष्ट करो जिससे हम लोग सुख को (कराम) प्राप्त करें (यत्) जो (वः) तुम्हारा (आगः) अपराध है उस को हम छुड़ावें तुम लोग (इमम्) इस (यज्ञम्) सत्कारक्रियारूप व्यवहार को (अभि, गृणीत) हमारे सन्मुख प्रशंसित करो हम (जानु) जानु अवयव को (आच्य) नीचे टेक के (दक्षिणतः) तुम्हारे दक्षिण पार्श्व में (निषथ) बैठ के तुम्हारा निरन्तर सत्कार करें ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जिन के पितृ लोग जब समीप आवें अथवा सन्तान लोग इन के समीप जावें तब भूमि में घुटने टिका नमस्कार कर इनको प्रसन्न कर पितर लोग भी आशीर्वाद विद्या और अच्छी शिक्षा के उपदेश से अपने सन्तानों को प्रसन्न करके सदा रक्षा किया करें ॥ ६२ ॥

आसीनास इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । स्वराद् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः
पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत तद्धोर्जं दधात ॥ ६३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थ इत्युपस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे ।
मर्त्याय । पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह ।
ऊर्जम् । दधात ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आसीनासः) उपस्थिताः सन्तः (अरुणीनाम्) अरुणवर्णानां स्त्रीणाम् (उपस्थे) उत्संगे (रयिम्) श्रियम् (धत्त) (दाशुषे) दात्रे (मर्त्याय) मनुष्याय (पुत्रेभ्यः) (पितरः) (तस्य) (वस्वः) वसुनो धनस्य (प्र) (यच्छत) (ते) (इह) (ऊर्जम्) पराक्रमम् (दधात) दधीरन् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे पितरः ! यूयमिहारुणीनामुपस्थ आसीनासः सन्तः पुत्रेभ्यो दाशुषे मर्त्याय च रयिं धत्त तस्य वस्वोऽशान्प्रयच्छत यतस्त ऊर्जं दधात ॥ ६३ ॥

भावार्थः—त एव ईश्वरः सन्ति ये स्वस्त्रीव्रताः स्वपत्नीनां सत्कर्तारोऽपत्येभ्यो यथायोग्यं दायं सत्पुत्रेभ्यो न च सदा ददति ते च सन्तानैर्माननीयाः सन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (पितः) पितृ लोगो ! तुम (इह) इस गृहाश्रम में (अरुणीनाम्) गौरवर्णयुक्त स्त्रियों के (उपस्थे) समीप में (आसीनासः) बैठे हुए (पुत्रेभ्यः) पुत्रों के और (दाशुषे) दाता (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (रयिम्) धन को (धत्त) धरो (तस्य) उस (वस्वः) धन के भागों को (प्र, यच्छत) दिया करो जिससे (ते) वे स्त्री आदि सब लोग (ऊर्जम्) पराक्रम को (दधात) धारण करें ॥ ६३ ॥

भावार्थः—वे ही वृद्ध हैं जो अपनी स्त्री ही के साथ प्रसन्न अपनी पत्नियों का सत्कार करने हारे सन्तानों के लिये यथायोग्य दायभाग और सत्पात्रों को सदा दान देते हैं और वे सन्तानों को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ६३ ॥

यमग्र इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

यमग्रे कव्यवाहनं त्वं चिन्मन्यसे रयिम् । तन्नो गीर्भिः श्रवार्यम्
देवत्रापनया युजम् ॥ ६४ ॥

यम् । अग्रे । कव्यवाहनेति कव्यवाहन । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।
तम् । नः । गीर्भिरिति गीःभिः । श्रवार्यम् । देवत्रेति देवत्रा । पनय ।
युजम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अग्रे) अग्निरिव प्रकाशमान विद्वन् (कव्यवाहन) यः
कविषु साधूनि वस्तूनि बहति प्रापयति तत्सम्बुद्धौ (त्वम्) (चित्) अपि (मन्यसे)
(रयिम्) ऐश्वर्यम् (तम्) (नः) अस्मभ्यम् (गीर्भिः) (श्रवार्यम्) श्रावयितुमर्हम् ।
श्रुदत्तीत्यादिना आर्य्य प्रत्ययः ॥ ७० ३ । ६६ ॥ (देवत्रा) देवेषु विद्वत्सु (पनय) देहि ।
अत्रान्येषामपीति दीर्घः । (युजम्) योक्तुमर्हम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहनाऽग्रे ! त्वं गीर्भिः श्रवार्यं देवत्रा युजं यं रयिं मन्यसे तं
चिन्नः पनय ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रेभ्यस्सत्पात्रेभ्यश्च प्रशंसनीयं धनं सञ्चयेयम् । तेनैतान्विदुषो
गृहीत्वा सत्यधर्मोपदेशकान्कारयित्वा विद्याधर्मो प्रचारणीयौ ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) बुद्धिमानों के समीप उत्तम पदार्थ पहुँचाने हारे (अग्रे) अग्नि
के समान प्रकाशयुक्त ! (त्वम्) आप (गीर्भिः) कोमल वाणियों से (श्रवार्यम्) सुनाने योग्य
(देवत्रा) विद्वानों में (युजम्) युक्त करने योग्य (यम्) जिस (रयिम्) ऐश्वर्य को (मन्यसे)
जानते हो (तम्) उसको (चित्) भी (नः) हमारे लिये (पनय) कीजिये ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पिता आदि ज्ञानी लोगों को चाहिये कि पुत्रों और सत्पात्रों से प्रशंसित धन का
संचय करें उस धन से उत्तम विद्वानों को ग्रहण कर उनको सत्यधर्म के उपदेशक बना के विद्या और
धर्म का प्रचार करें और करावें ॥ ६४ ॥

योऽअग्निरित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

योऽग्निः कव्यवाहनः पितृन्यक्षतावृधः । प्रेतु हव्यानि वोचति
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

यः । अग्निः । कव्यवाहन इति कव्यवाहनः । पितृन् । यक्षत् । ऋतावृधः ।
ऋतावृध इत्यृतः । प्र । इत् । ऊँ इत्युँ । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च ।
पितृभ्य इति पितृभ्यः । आ ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) (अग्निः) अग्निरिव विद्यासु प्रकाशमानः (कव्यवाहनः) यः
कव्यानि कवीनां प्रशस्तानि कर्माणि प्रापयति सः (पितृन्) जनकादीन् (यक्षत्)
सत्कुर्यात् (ऋतावृधः) य ऋतेन वेदविज्ञानेन वर्द्धन्ते । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । (प्र)
(इत्) एव (उ) वितर्कं (हव्यानि) आदातुमर्हाणि विज्ञानानि (वोचति) वदति ।
वचेल्लेख्यद् वच उमित्युमागमः । (देवेभ्यः) विद्भ्यः (च) (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः
(आ) समन्तात् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यः कव्यवाहनोऽग्निर्विद्वान् ऋतावृधः पितृन्यक्षत्स इदु देवेभ्यः
पितृभ्यश्च हव्यानि प्रावोचति ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्या भवन्ति ते विद्भ्यो विद्वांसः पितृषु पितरश्च
गण्यन्ते ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (कव्यवाहनः) विद्वानों के श्रेष्ठ कर्मों को प्राप्त कराने हारा (अग्निः)
अग्नि के समान विद्याओं में प्रकाशमान विद्वान् (ऋतावृधः) वेदविद्या से वृद्ध (पितृन्) पितरों का
(यक्षत्) सत्कार करे सो (इत्) ही (उ) अच्छे प्रकार (देवेभ्यः) विद्वानों (च) और
(पितृभ्यः) पितरों के लिये (हव्यानि) ग्रहण करने योग्य विज्ञानों का (प्रावोचति) अच्छे प्रकार सब
ओर से उपदेश करता है ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो पूर्ण ब्रह्मचर्य से पूर्णविद्या वाले होते हैं वे विद्वानों में विद्वान् और पितरों में
पितर गिने जाते हैं ॥ ६५ ॥

त्वमग्न इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता । निचत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वमग्नर्इक्षितः कव्यवाहनावाह हव्यानि सुरभीणि कृत्वी । प्रादाः
पितृभ्यः स्वधया तेऽअक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीथ्षि ॥ ६६ ॥

त्वम् । अग्ने । ईक्षितः । कव्यवाहनेति कव्यवाहन । अवाह । हव्यानि ।
सुरभीणि । कृत्वी । प्र । अदाः । पितृभ्य इति पितृभ्यः । स्वधया । ते । अन्नम् ।
अद्धि । त्वम् । देव । प्रयतेति प्रयता । हवीथ्षि ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) पायक इव पवित्र (ईडितः) प्रशंसितः (कव्यवाहन) कवीनां प्रागल्भ्यानि कर्माणि प्राप्त (अवाट्) वहसि (हव्यानि) अत्तमर्हाणि (सुरभीणि) सुगन्धादियुक्तानि (कृत्वी) कृत्वा । स्वात्वाद्यश्च ॥ अ० ७ । १ । ४६ ॥ (प्र) (अदाः) प्रदेहि (पितृभ्यः) (स्वधया) अन्नेन सह (ते) (अक्षन्) अदन्तु (अद्धि) भुङ्क्ष्व (त्वम्) (देव) दातः (प्रयता) प्रयत्नेन साधितानि (हवींषि) आदातुमर्हाणि ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहनाग्रे विद्वन् ! पुत्र ! ईडितस्त्वं सुरभीणि हव्यानि कृत्यवाट् तानि पितृभ्यः प्रादास्ते पितरः स्वधया सहैतान्यक्षन् । हे देव ! त्वं प्रयता हवींष्यद्धि ॥ ६६ ॥

भाषार्थः—पुत्रादयः सर्वे सुसंस्कृतैः सुगन्धादियुक्तैरन्नपानैः पितृन् भोजयित्वा स्वयमेतानि भुञ्जीरन्नियमेव पुत्राणां योग्यतास्ति । ये सुसंस्कृतान्नपाने कुर्वन्ति तेऽरोगाः शतायुषो भवन्ति ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) कवियों के प्रागल्भ्यादि कर्मों को प्राप्त हुए (अग्ने) अग्नि के समान पवित्र विद्वन् ! पुत्र ! (ईडितः) प्रशंसित (त्वम्) तू (सुरभीणि) सुगन्धादि युक्त (हव्यानि) खाने के योग्य पदार्थ (कृत्वी) कर के (अवाट्) प्राप्त करता है उनको (पितृभ्यः) पितरों के लिये (प्रादाः) दिया कर (ते) वे पितर लोग (स्वधया) अन्नादि के साथ इन पदार्थों का (अक्षन्) भोग किया करें । हे (देव) विद्वन् दातः ! (त्वम्) तू (प्रयता) प्रयत्न से साथे हुए (हवींषि) खाने के योग्य अन्नों को (अद्धि) भोजन किया कर ॥ ६६ ॥

भाषार्थः—पुत्रादि सब लोग अच्छे संस्कार किये हुए सुगन्धादि से युक्त अन्न पानों से पितरों को भोजन करा के आप भी इन अन्नों का भोजन करें यही पुत्रों की योग्यता है । जो अच्छे संस्कार किये हुए अन्न पानों को करते हैं वे रोगरहित होकर शतवर्षपर्यन्त जीते हैं ॥ ६६ ॥

ये चेहेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवता । स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँऽउच न प्रविद्म । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्गृज्जथ सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊँऽइत्थूँ । च । न । प्रविब्रेति प्रऽविद्म । त्वम् । वेत्थ । यति । ते । जातवेद इति जातवेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सुकृतमिति सुकृतम् । जुषस्व ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ये) (च) (इह) (पितरः) (ये) (च) (न) (इह) (यान्) (च) (विद्म) जानीमः (यान्) (उ) वितर्क (च) (न) (प्रविद्म) (त्वम्) (वेत्थ)

(यति) या सङ्ख्या येषान्तान् (ते) (जातवेदः) जाता वेदः प्रज्ञा यस्य तत्सम्बुद्धौ । हे विद्वन् ! (स्वधाभिः) (यज्ञम्) (सुकृतम्) सुष्ठु कर्माणि क्रियन्ते यस्मिन् (जुषस्व) सेवस्व ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे जातवेदः ! ये चेह पितरो ये चेह न सन्ति वयं यांश्च विद्म यांश्च न प्रविद्म तान् यति यावत्तस्य वेत्थ उ ते त्वां विदुस्तत् सेवामयं सुकृतं यज्ञं स्वधाभिर्जुषस्व ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! ये प्रत्यक्षा वा येऽप्रत्यक्षा विद्वांसोऽध्यापका उपदेशकाश्च सन्ति तान् सर्वानाह्वयाऽन्नादिभिस्सदा सत्कुरुत येन स्वयं सर्वत्र सत्कृता भवत ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) नवीन तीक्ष्ण बुद्धि वाले विद्वन् ! (ये) जो (इह) यहां (च) ही (पितरः) पिता आदि ज्ञानी लोग हैं (च) और (ये) जो (इह) यहां (न) नहीं हैं (च) और हम (यान्) जिनको (विद्म) जानते (च) और (यान्) जिनको (न प्रविद्म) नहीं जानते हैं उन (यति) यावत् पितरों को (त्वम्) आप (वेत्थ) जानते हो (उ) और (ते) वे आप को भी जानते हैं उनकी सेवारूप (सुकृतम्) पुण्यजनक (यज्ञम्) सत्काररूप व्यवहार को (स्वधाभिः) अन्नादि से (जुषस्व) सेवन करो ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो प्रत्यक्ष वा जो अप्रत्यक्ष विद्वान् अध्यापक और उपदेशक हैं उन सब को बुला अन्नादि से सदा सत्कार करो जिससे आप भी सर्वत्र सत्कारयुक्त होओ ॥ ६७ ॥

इदमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवता । स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इदम्पितृभ्यो नमोऽअस्त्वद्य ये पूर्वीसो यऽउपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनम् सुवृजनासु विक्षु ॥ ६८ ॥

इदम् । पितृभ्य इति पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वीसः । ये । उपरासः । ईयुः । ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निषत्ताः । निषत्ता इति निषत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुवृजनास्विति सुवृजनासु । विक्षु ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(इदम्) प्रत्यक्षम् (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः (नमः) सुसंस्कृतमन्त्रम् (अस्तु) (अद्य) इदानीम् (ये) (पूर्वीसः) अस्मत्तो वृद्धाः (ये) (उपरासः) वानप्रस्थसंन्यासाश्रममाप्ता गृहाश्रमविषयभोगेभ्य उपरताः (ईयुः) प्राप्नुयुः (ये) (पार्थिवे) पृथिव्यां विदिते (रजसि) लोके (आ) (निषत्ताः) कृतनिवासाः (ये) (वा) (नूनम्) निश्चितम् (सुवृजनासु) शोभना वृजनाः गतयो यासां तासु (विक्षु) प्रजासु ॥ ६८ ॥

अन्वयः—ये पितरः पूर्वासो य उपरास ईयुर्गे पार्थिवे रजस्या निषत्ता वा नूनं ये सुवृजनासु विष्णु प्रयतन्ते तेभ्यः पितृभ्योऽद्येदं नमोऽस्तु ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे ये प्रजाशोधका अस्मत्तो दरा विरक्ताश्रमं प्राप्ताः पित्रादयस्सन्ति ते पुत्रादिभिर्मनुष्यैः सदा सेवनीया नोचेत् कियती हानिः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(ये) जो पितर लोग (पूर्वासः) हम से विद्या वा अवस्था में वृद्ध हैं (ये) जो (उपरासः) वानप्रस्थ वा संन्यासाश्रम को प्राप्त हो के गृहाश्रम के विषयभोग से उदासीनचित्त हुए (ईयुः) प्राप्त हों (ये) जो (पार्थिवे) पृथिवी पर विदित (रजसि) लोक में (आ निषत्ताः) निवास किये हुए (वा) अथवा (ये) जो (नूनम्) निश्चय कर के (सुवृजनासु) अच्छी गतिवाली (विष्णु) प्रजाओं में प्रयत्न करते हैं उन (पितृभ्यः) पितरों के लिये (अद्य) आज (इदम्) यह (नमः) सुसंस्कृत अर्घ (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस संसार में जो प्रजा के शोधने वाले हम से श्रेष्ठ विरक्ताश्रम अर्थात् संन्यासाश्रम को प्राप्त पिता आदि हैं वे पुत्रादि मनुष्यों को सदा सेवने योग्य हैं जो ऐसा न करें तो कितनी हानि हो ॥ ६८ ॥

अधेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रत्तासोऽअग्रऽऋतमाशुषाणाः ।
शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तोऽअरुणीरप व्रन् ॥ ६९ ॥

अथ । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्तासः । अग्रे । ऋतम् ।
आशुषाणाः । शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थशासः । उक्थशास
इयुक्थशासः । क्षामा । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(अथ) अथ । अत्र वर्णव्यत्ययेन थस्य थः । (यथा) (नः) अस्माकम् (पितरः) (परासः) प्रकृष्टाः (प्रत्तासः) प्राचीनाः (अग्रे) विद्वन् (ऋतम्) सत्यम् (आशुषाणाः) प्राप्नुवन्तः (शुचि) पवित्रम् (इत्) एव (अयन्) प्राप्नुवन्ति (दीधितिम्) विद्याप्रकाशम् (उक्थशासः) य उक्थानि वक्तुं योग्यानि वचनानि शंसन्ति (क्षामा) निवासभूमिम् । अत्र विभक्तेर्लुक् (भिन्दन्तः) विदारयन्तः (अरुणीः) सुशीलतया प्रकाशमयाः स्त्रियः (अप) (व्रन्) दूरीकुर्वन्ति ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे अग्रे विद्वन् ! यथा नः परासः प्रत्तास उक्थशासः शुचि ऋतमाशुषाणाः पितरो दीधितिमरुणीः क्षामा चायन्नथाऽथाऽविद्यां भिन्दन्त इदावरण-
न्यपर्वस्तास्त्वं तथा सेवस्व ॥ ६९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । ये जनकादयो विद्यां प्रापय्याऽविद्यां निवर्तयन्ति तेऽत्र सर्वेऽस्सत्कर्त्तव्याः सन्तु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् ! (यथा) जैसे (नः) हमारे (परासः) उत्तम (प्रत्नासः) प्राचीन (उक्थशासः) उत्तम शिक्षा करने वाले (शुचि) पवित्र (ऋतम्) सत्य को (आशुषाणाः) अच्छे प्रकार प्राप्त हुए (पितरः) पिता आदि ज्ञानी जन (दीधितिम्) विद्या के प्रकाश (अरुणीः) सुशीलता से प्रकाश वाली स्त्रियों और (जामा) निवासभूमि को (अयन्) प्राप्त होते हैं (अध) इस के अनन्तर अविद्या का (भिन्दन्तः) विदारण करते हुए (इत्) ही अन्धकाररूप आवरणों को (अप, वन्) दूर करते हैं उनका तू वैसे सेवन कर ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जो पिता आदि विद्या को प्राप्त करा के अविद्या का निवारण करते हैं वे इस संसार में सब लोगों से सत्कार करने योग्य हों ॥ ६६ ॥

उशन्त इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेवं विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्तुशतऽआवह ।
पितृन् हविषेऽअत्तवे ॥ ७० ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि । उशन् ।
उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥ ७० ॥

पदार्थः—(उशन्तः) कामयमानाः (त्वा) त्वाम् (नि) (धीमहि) धरेम । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकसंज्ञा घुमास्थेत्यादिना ईत्वम् । (उशन्तः) (सम्) एकीभावे (इधीमहि) दीपयेम (उशन्) कामयमानः (उशतः) कामयमानान् (आ) (वह) प्राप्नुहि (पितृन्) जनकादीन् (हविषे) हविर्दातुमर्हम् । अत्र व्यत्ययेन द्वितीयास्थाने चतुर्थी (अत्तवे) अत्तं भोक्तुम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन्पुत्र ! वा त्वामुशन्तो वयं त्वा निधीमह्युशन्तः सन्तः समिधीमहि । उशस्त्वं हविषेऽत्तवे उशतोऽस्मान् पितृनावह ॥ ७० ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसो धीमतो जितेन्द्रियान् कृतज्ञान् परिश्रमिणो विचारशीलान् विद्यार्थिनो नित्यं कामयेरँस्तथा विद्यार्थिनोऽपीदृशानध्यापकान् विदुषः संसेव्य विद्वांसो भवन्तु ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे विद्या की इच्छा करने वाले अथवा पुत्र तेरी (उशन्तः) कामना करते हुए हम लोग (त्वा) तुझ को (नि, धीमहि) विद्या का निधिरूप बनावें (उशन्तः) कामना करते हुए हम तुझ को (समिधीमहि) अच्छे प्रकार विद्या से प्रकाशित करें (उशन्) कामना करता हुआ तू (हविषे) भोजन करने योग्य पदार्थ के (अत्तवे) खाने को (उशतः) कामना करते हुए हम (पितॄन्) पितरों को (आ, वह) अच्छे प्रकार प्राप्त हों ॥ ७० ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् लोग बुद्धिमान् जितेन्द्रिय कृतज्ञ परिश्रमी विचारशील विद्यार्थियों की नित्य कामना करें वैसे विद्यार्थी लोग भी ऐसे उत्तम अध्यापक विद्वान् लोगों की सेवा करके विद्वान् हों ॥ ७० ॥

अपामित्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सेनेशः कीदृशः स्यादित्याह ॥

अब सेनापति कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिरः इन्द्रोदवर्त्तयः । विश्वा यदजयः
स्पृधः ७१ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्त्तयः । विश्वा । यत् ।
अजयः । स्पृधः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (फेनेन) वर्द्धनेन (नमुचेः) योऽपः स्वस्वरूपं न मुञ्चति तस्य मेघस्य (शिरः) घनाकारमुपरिभागम् (इन्द्र) सूर्य इव वर्त्तमान सेनेश (उत्) (अवर्त्तयः) ऊर्ध्वं वर्त्तय (विश्वाः) अखिलाः (यत्) याः (अजयः) जय (स्पृधः) याः स्पर्द्धन्ते ताः शत्रुसेनाः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यथा सूर्योऽपां फेनेन नमुचेर्मेघस्य शिरश्छिनत्ति तथैव त्वं स्वकीयाः सेना उदवर्त्तयो यद्या विश्वाः स्पृधः सन्ति ता अजयः ॥ ७१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सूर्येणाच्छादितोऽपि मेघः पुनः पुनरुत्तिष्ठति तथैव ते शत्रवोऽपि पुनः पुनरुत्थानं कुर्वन्ति ते यावत् स्वं बलं न्यूनं परेषामधिकं च पश्यन्ति तावच्छान्ता वर्तन्ते ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्त्तमान सेनापते ! जैसे सूर्य (अपाम्) जलों की (फेनेन) वृद्धि से (नमुचेः) अपने स्वरूप को न छोड़ने वाले मेघ के (शिरः) घनाकार बहलों को काटता है वैसे ही तू अपनी सेनाओं को (उदवर्त्तयः) उत्कृष्टता को प्राप्त कर (यत्) जो (विश्वाः) सब (स्पृधः) स्पर्द्धा करने हारी शत्रुओं की सेना है उन को (अजयः) जीत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे सूर्य से आच्छादित भी मेघ बारंबार उठता है वैसे ही वे शत्रु भी बारंबार उत्थान करते हैं । वे जबतक अपने बल को न्यून और दूसरों का बल अधिक देखते हैं तबतक शान्त रहते हैं ॥ ७१ ॥

सोमो राजेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता । सुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

के मुक्तिमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष मुक्ति को प्राप्त होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेणजहान्मृत्युम् । ऋतेन सत्य-
मिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजीषेण । अजहात् । मृत्युम् । ऋतेन ।
सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(सोमः) ऐश्वर्यवान् प्रेरकः (राजा) देदीप्यमानः (अमृतम्)
अमृतात्मकं ब्रह्म ओषधेः सारं वा (सुतः) (ऋजीषेण) सरलभावेन (अजहात्)
जहात् (मृत्युम्) (ऋतेन) सत्येन ब्रह्मणा (सत्यम्) सत्सु साधु (इन्द्रियम्) इन्द्रस्य
जीवस्य लिङ्गम् (विपानम्) विविधं पानं यस्मात् तत् (शुक्रम्) आशु कार्यकरम्
(अन्धसः) अन्नस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्) धनम् (इदम्) जलम् ।
इदमित्युदकना० ॥ निर्घ० १ । १२ ॥ (पयः) दुग्धम् (अमृतम्) एतत्स्वरूपमानन्दम्
(मधु) क्षौद्रम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—य ऋतेनान्धसः सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियमिन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं
मधु च सङ्गृह्णीयात्सोऽमृतं प्राप्तः सन् सुतस्सोमो राजर्जीषेण मृत्युमजहात् ॥ ७२ ॥

भावार्थः—ये सुशीलेन विद्वत्सङ्गात्सर्वाणि शुभलक्षणानि प्राप्नुवन्ति ते
मृत्युदुःखं हित्वा मोक्षसुखं गृह्णन्ति ॥ ७२ ॥

पदार्थः—जो (ऋतेन) सत्य ब्रह्म के साथ (अन्धसः) सुसंस्कृत अज्ञादि के सम्बन्धी
(सत्यम्) विद्यमान द्रव्यों में उत्तम पदार्थ (विपानम्) विविध पान करने के साधन (शुक्रम्) शीघ्र
कार्य कराने हारे (इन्द्रियम्) धन (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले जीव के (इन्द्रियम्) श्रोत्र आदि
इन्द्रिय (इदम्) जल (पयः) दुग्ध (अमृतम्) अमृतरूप ब्रह्म वा ओषधि के सार और (मधु)
सहत का संग्रह करे सो (अमृतम्) अमृतरूप आनन्द को प्राप्त हुआ (सुतः) संस्कारयुक्त (सोमः)
ऐश्वर्यवान् प्रेरक (राजा) न्यायविद्या से प्रकाशमान राजा (ऋजीषेण) सरल भाव से (मृत्युम्)
मृत्यु को (अजहात्) छोड़ देवे ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जो उत्तम शील और विद्वानों के सङ्ग से सब शुभलक्षणों को प्राप्त होते हैं वे
मृत्यु के दुःख को छोड़ कर मोक्षसुख को ग्रहण करते हैं ॥ ७२ ॥

अद्भ्य इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अङ्गिरसो देवताः । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

के जना विज्ञानमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष विज्ञान को प्राप्त होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं
विपानं^{१५} शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं मधु ॥ ७३ ॥

अद्भ्य इत्यत्ऽभ्यः । क्षीरम् । वि । अपिबत् । क्रुङ् । आङ्गिरसः । धिया ।
ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः ।
इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अद्भ्यः) जलेभ्यः (क्षीरम्) दुग्धम् (वि) (अपिबत्) पिबेत्
(क्रुङ्) यथा पक्षी अल्पमल्पं पिबति तथा (आङ्गिरसः) अङ्गिरसो विदुषा कृतो
विद्वान् (धिया) कर्मणा (ऋतेन) यथार्थेन योगाभ्यासेन (सत्यम्) अविनश्वरम्
(इन्द्रियम्) दिव्यां वाचम् (विपानम्) विविधशब्दार्थसम्बन्धयुक्ताम् (शुक्रम्)
पवित्राम् (अन्धसः) अन्नादियोगात् (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य (इन्द्रियम्) दिव्यं
श्रोत्रम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (पयः) रसम् (अमृतम्) रोगनाशकम् (मधु)
मधुरम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—य आङ्गिरसो धियाऽद्भ्यः क्षीरं क्रुङ् व्यपिबत्स ऋतेनेन्द्रस्यान्धसः
सकाशादिदं सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं च प्राप्नुयात् ॥ ७३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । ये सत्याऽऽचरन्तैर्वैद्यकशास्त्रविधानात्
युक्ताहारविहारं कुर्वन्ति ते सत्यं बोधं विज्ञानञ्च यान्ति ॥ ७३ ॥

पदार्थः—जो (आङ्गिरसः) अङ्गिरा विद्वान् से किया हुआ विद्वान् (धिया) कर्म के साथ
(अद्भ्यः) जलों से (क्षीरम्) दूध को (क्रुङ्) कुङ्गा पक्षी के समान थोड़ा थोड़ा करके
(व्यपिबत्) पीवे वह (ऋतेन) यथार्थ योगाभ्यास से (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्त जीव के (अन्धसः)
अन्नादि के योग से (इदम्) इस प्रत्यक्ष (सत्यम्) सत्य पदार्थों में अविनाशी (विपानम्) विविध
शब्दार्थ सम्बन्धयुक्त (शुक्रम्) पवित्र (इन्द्रियम्) दिव्यवाणी और (पयः) उत्तम रस (अमृतम्)
रोगनाशक औषधि (मधु) मधुरता और (इन्द्रियम्) दिव्य श्रोत्र को प्राप्त होवे ॥ ७३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो सत्याचरणादि कर्मों करके वैद्यक शास्त्र
के विधान से युक्ताहारविहार करते हैं वे सत्य बोध और सत्य विज्ञान को प्राप्त होते हैं ॥ ७३ ॥

सोममित्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हृत्सः शुचिषत् । ऋतेन सत्य-
मिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७४ ॥

सोमम् । अद्भ्य इत्युत्तमः । वि । अपिबत् । छन्दसा । हृत्सः ।
शुचिषत् । शुचिषदिति शुचिऽसत् । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति
विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः ।
अमृतम् । मधु ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(सोमम्) सोमलतादिमहौषधिसारम् (अद्भ्यः) सुसंस्कृतेभ्यो
जलेभ्यः (वि) (अपिबत्) (छन्दसा) स्वच्छन्दतया (हंसः) यो हन्ति दुःखानि सः
(शुचिषत्) यः पवित्रेषु विद्वत्सु सीदति सः (ऋतेन) सत्येन वेदविज्ञानेन (सत्यम्)
सत्सु परमेश्वरादिपदार्थेषु साधु (इन्द्रियम्) प्रज्ञानम् (विपानम्) विविधरक्षान्वितम्
(शुक्रम्) शुद्धिकरम् (अन्धसः) सुसंस्कृतस्यान्नस्य (इन्द्रस्य) योगजन्यस्य परमैश्वर्यस्य
(इन्द्रियम्) जीवेन जुष्टम् (इदम्) प्रत्यक्षप्रत्ययालम्ब्य (पयः) उत्तमरसम् (अमृतम्)
मोक्षम् (मधु) मधुविद्यासमन्वितम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यः शुचिषद्वंसो विवेकी जनश्छन्दसाऽद्भ्यः सोमं व्यपिबत्स
ऋतेनाऽन्धसो दोषनिवर्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियमिन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं
मध्विन्द्रियं चाप्नुमर्हति स एवाखिलानन्दं प्राप्नोति ॥ ७४ ॥

भावार्थः—यं युक्ताहारविहारा वेदानधीत्य योगमभ्यस्याऽविद्यादिक्लेशान्निवर्त्य
योगसिद्धीः प्राप्य तद्भिमानमपि विहाय कैवल्यमाप्नुवन्ति ते ब्रह्मानन्दम्भुञ्जते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—जो (शुचिषत्) पवित्र विद्वानों में बैठता है (हंसः) दुःख का नाशक विवेकी जन
(छन्दसा) स्वच्छन्दता के साथ (अद्भ्यः) उत्तम संस्कारयुक्त जलों से (सोमम्) सोमलतादि
महौषधियों के सार रस को (व्यपिबत्) अच्छे प्रकार पीता है सो (ऋतेन) सत्य वेदविज्ञान से
(अन्धसः) उत्तम संस्कार किये हुए अन्न के दोषनिवर्तक (शुक्रम्) शुद्धि करनेहार (विपानम्)
विविध रक्षा से युक्त (सत्यम्) परमेश्वरादि सत्य पदार्थों में उत्तम (इन्द्रियम्) विज्ञानरूप (इन्द्रस्य)
योगविद्या से उत्पन्न हुए परम ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने हारे (इदम्) इस प्रत्यक्ष प्रतीति के आश्रय
(पयः) उत्तम ज्ञान रस वाले (अमृतम्) मोक्ष (मधु) और मधु विद्यायुक्त (इन्द्रियम्) जीव ने
सेवन किये हुए सुख को प्राप्त होने को योग्य होता है वही अखिल आनन्द को पाता है ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जो युक्ताहार विहार करने हारे वेदों को पढ़, योगाभ्यास कर अविद्यादि क्लेशों को
छुड़ा, योग की सिद्धियों को प्राप्त हो और उन के अभिमान को भी छोड़ के कैवल्य को प्राप्त होते हैं वे
ब्रह्मानन्द का भोग करते हैं ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिस्तुत इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगति जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

कथं राज्यमुन्नेयमित्याह ॥

कैसे राज्य की उन्नति करनी चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अन्नात्परिस्तुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं
मधु ॥ ७५ ॥

अन्नात् । परिस्तुत इति परिस्तुतः । रसम् । ब्रह्मणा । वि । अपिबत् ।
क्षत्रम् । पयः । सोमम् । प्रजापतिरिति प्रजापतिः । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् ।
विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः ।
अमृतम् । मधु ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(अन्नात्) यवादेः (परिस्तुतः) सर्वतः स्तुतः पक्वात् (रसम्)
सारभूतम् (ब्रह्मणा) अधीतक्षत्रवेदेन (वि) (अपिबत्) गृह्णीयात् (क्षत्रम्)
क्षत्रियकुलम् (पयः) दुग्धमिव (सोमम्) ऐश्वर्ययुक्तम् (प्रजापतिः) प्रजापालकः
सभेशो राजा (ऋतेन) विद्याविनययुक्तेन न्यायेन (सत्यम्) सत्सु व्यवहारेषु साधु
(इन्द्रियम्) इन्द्रेश्वरेण दत्तम् (विपानम्) विविधं पानं रक्षणं यस्मात् तत् (शुक्रम्)
वीर्यकरम् (अन्धसः) अन्धकाररूपस्याऽन्यायस्य निवर्तकम् (इन्द्रस्य) समग्रैश्वर्यप्रदस्य
राज्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रैराजभिर्जुष्टं न्यायाऽऽचरणम् (इदम्) (पयः) पातुमर्हम्
(अमृतम्) अमृतमिव सुखप्रदम् (मधु) माधुर्यगुणोपेतम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—यो ब्रह्मणा सह प्रजापतिः परिस्तुतोन्नतिस्तुतं पयः सोमं रसं क्षत्रं च
व्यपिबत् स ऋतेनाऽन्धसो निवर्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियमिन्द्रिय प्रापकमिदं
पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं च प्राप्नुयात् स सदा सुखी भवेत् ॥ ७५ ॥

भावार्थः—ये विद्वदनुमत्या राज्यं वर्द्धितुमिच्छन्ति तेऽन्यायं निवर्तयितुं राज्यं
वर्द्धयितुं च शक्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

पदार्थः—जो (ब्रह्मणा) चारों वेद पढ़े हुए विद्वान् के साथ (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक
सभाध्यक्ष राजा (परिस्तुतः) सब ओर से पके हुए (अन्नात्) जौ आदि अन्न से निकले (पयः)
दुग्ध के तुल्य (सोमम्) ऐश्वर्ययुक्त (रसम्) साररूप रस और (क्षत्रम्) क्षत्रियकुल को (व्यपिबत्)
ग्रहण करे सो (ऋतेन) विद्या तथा विनय से युक्त न्याय से (अन्धसः) अन्धकाररूप अन्याय के
निवारक (शुक्रम्) पराक्रम करने हारे (विपानम्) विविध रक्षण के हेतु (सत्यम्) सत्य व्यवहारों में
उत्तम (इन्द्रियम्) इन्द्रनामक परमात्मा ने दिये हुए (इन्द्रस्य) समग्र ऐश्वर्य के देने हारे राज्य की

प्राप्ति कराने हारे (इदम्) इस प्रत्यक्ष (पयः) पीने के योग्य (अमृतम्) अमृत के तुल्य सुखदायक रस और (मधु) मधुरादि गुणयुक्त (इन्द्रियम्) राजादि पुरुषों ने सेवे हुए न्यायाचरण को प्राप्त होवे वह सदा सुखी होवे ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों की अनुमति से राज्य को बढ़ाने की इच्छा करते हैं वे अन्याय की निवृत्ति करने और राज्य को बढ़ाने में समर्थ होते हैं ॥ ७२ ॥

रेत इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

शरीरात्कथं वीर्यमुत्पद्यत इत्याह ॥

शरीर से वीर्य कैसे उत्पन्न होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशतिन्द्रियम् । गर्भो जरायुणावृत
उल्वं जहाति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस
इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७६ ॥

रेतः । मूत्रम् । वि । जहाति । योनिम् । प्रविशतिन्द्रियम् । इन्द्रियम् ।
गर्भः । जरायुणा । आवृत इत्यावृतः । उल्वम् । जहाति । जन्मना । ऋतेन ।
सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(रेतः) वीर्यम् (मूत्रम्) प्रस्रावः (वि) (जहाति) (योनिम्)
जन्मस्थानम् (प्रविशत्) प्रवेशं कुर्वत् सत् (इन्द्रियम्) उपस्थः पुरुषलिङ्गम् (गर्भः)
यो गृह्यते सः (जरायुणा) बहिराच्छादनेन (आवृतः) (उल्वम्) आवरणम् (जहाति)
त्यजति (जन्मना) प्रादुर्भावेन (ऋतेन) बहिस्थेन वायुना सह (सत्यम्) वर्तमाने
साधु (इन्द्रियम्) जिह्वादिकम् (विपानम्) विविधं पानं येन तत् (शुक्रम्) पवित्रम्
(अन्धसः) आवरणस्य (इन्द्रस्य) जीवस्य (इन्द्रियम्) धनम् (इदम्) (पयः) रसवत्
(अमृतम्) नाशरहितम् (मधु) येन मन्यते तत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—इन्द्रियं योनिं प्रविशत्सद् रेतो विजहाति । अतोऽन्यत्र मूत्रं विजहाति ।
तज्जरायुणावृतो गर्भो जायते जन्मनोल्वं जहाति स ऋतेनान्धसो निवर्तकं विपानं शुक्रं
सत्यमिन्द्रस्येन्द्रिमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चैति ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणिना यत् किञ्चिद्भुज्यते पीयते तत् परंपरया शुक्रं भूत्वा
शरीरकारणं जायते पुरुषस्योपस्थेन्द्रियं स्त्रीसंयोगेन शुक्रं मुञ्चति । अतोऽन्यत्र मूत्रं
त्यजति तेन ज्ञायते शरीरे मूत्रस्थानादन्यत्र रेतस्तिष्ठति तद् यस्मात्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य उत्पद्यते
तस्मात्सर्वाङ्गाकृतिर्वर्तते । अतएव यस्य शरीराद् वीर्यमुत्पद्यते तदाकृतिरेव सन्तानो
जायते ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रियम्) पुरुष का लिंग इन्द्रिय (योनिम्) स्त्री की योनि में (प्रविशत्) प्रवेश करता हुआ (रेतः) वीर्य को (वि, जहाति) विशेष कर छोड़ता है इससे अलग (मूत्रम्) प्रस्राव को छोड़ता है वह वीर्य (जरायुणा) जरायु से (आवृतः) ढका हुआ (गर्भः) गर्भरूप होकर जन्मता है (जन्मना) जन्म से (उत्त्वम्) आवरण को (जहाति) छोड़ता है वह (ऋतेन) बाहर के वायु से (अन्धसः) आवरण को निवृत्त करने हारे (विपानम्) विविध पान के साधन (शुक्रम्) पवित्र (सत्यम्) वर्तमान में उत्तम (इन्द्रस्य) जीव के सम्बन्धी (इन्द्रियम्) धन को और (इदम्) इस (पयः) रस के तुल्य (अमृतम्) नाशरहित (मधु) प्रत्यक्षादि ज्ञान के साधन (इन्द्रियम्) चक्षुरादि इन्द्रिय को प्राप्त होता है ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणी जो कुछ खाता पीता है परम्परा से वीर्य होकर शरीर का कारण होता है पुरुष का लिंग इन्द्रिय स्त्री के संयोग से वीर्य छोड़ता और इससे अलग मूत्र को छोड़ता है इससे जाना जाता है कि शरीर में मूत्र के स्थान से पृथक् स्थान में वीर्य रहता है वह वीर्य जिस कारण सब अंगों से उत्पन्न होता है इससे सब अंगों की आकृति उस में रहती है इसी से जिस के शरीर से वीर्य उत्पन्न होता है उसी की आकृति वाला सन्तान होता है ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । अतिशक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ धर्माधर्मौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

अब धर्म अधर्म कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः । अश्रद्धामनृतेऽ
दधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं
शुक्रमन्ध्रसइन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइति रूपे । वि । आ । अकरोत् । सत्यानृते इति सत्यऽअनृते ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । अश्रद्धाम् । अनृते । अदधात् । श्रद्धाम् । सत्ये ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् ।
शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) संप्रेक्ष्य (रूपे) निरूपिते (वि) (आ) (अकरोत्)
करोति (सत्यानृते) सत्यं चानृतं च ते (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (अश्रद्धाम्)
अप्रीतिम् (अनृते) अविद्यमानमृतं यस्मिंस्तस्मिन्नधर्मे (अदधात्) दधाति (श्रद्धाम्)
श्रुत् सत्यं दधाति यया ताम् (सत्ये) सत्सु भवे (प्रजापतिः) परमेश्वरः (ऋतेन)
यथार्थेन (सत्यम्) (इन्द्रियम्) चित्तम् (विपानम्) विविधरक्षणम् (शुक्रम्)
शुद्धिकरम् (अन्धसः) अधर्माऽऽचरणस्य नाशकम् (इन्द्रस्य) परमेश्वर्यवतो धर्मस्य
प्रापकम् (इन्द्रियम्) विज्ञानसाधकम् (इदम्) (पयः) सुखप्रदम् (अमृतम्)
मृत्युरोगात् पृथक्करम् (मधु) मन्तव्यम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिऋतेन स्वकीयेन सत्येन विज्ञानेन सत्यानृते रूपे दृष्ट्वा व्याकरोत् योऽनृतेऽश्रद्धामदधात् सत्ये श्रद्धां च यश्चाऽन्धसो निवर्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियं यश्चेन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चाऽदधात् स एव प्रजापतिः सर्वैरुपासनीयः ॥ ७७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः ईश्वराज्ञापितं धर्ममाचरन्ति । अधर्मं न सेवन्ते ते सुखं लभन्ते यदीश्वरो धर्माऽधर्मौ न ज्ञापयेत्तर्ह्येतयोः स्वरूपविज्ञानं कस्यापि न स्यात् । य आत्मानुकूलमाचरणं कुर्वन्ति प्रतिकूलं च त्यजन्ति ते हि धर्माऽधर्मबोधयुक्ता भवन्ति नेतरे ॥ ७७ ॥

पदार्थः—जो (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक परमेश्वर (ऋतेन) यथार्थ अपने सत्य विज्ञान से (सत्यानृते) सत्य और झूठ जो (रूपे) निरूपण किये हुए हैं उनको (दृष्ट्वा) ज्ञानदृष्टि से देखकर (व्याकरोत्) विविध प्रकार से उपदेश करता है जो (अनृते) मिथ्याभाषणादि में (अश्रद्धाम्) अश्रद्धा को (अदधात्) धारण कराता और (सत्ये) सत्य में (श्रद्धाम्) श्रद्धा को धारण कराता और जो (अन्धसः) अधर्माचरण के निवर्तक (शुक्रम्) शुद्धि करने हारे (विपानम्) विविध रक्षा के साधन (सत्यम्) सत्यस्वरूप (इन्द्रियम्) चित्त को और जो (इन्द्रस्य) परमेश्वरयुक्त धर्म के प्रापक (इदम्) इस (पयः) अमृतरूप सुखदाता (अमृतम्) मृत्युरोगनिवारक (मधु) मानने योग्य (इन्द्रियम्) विज्ञान के साधन को धारण करे वह (प्रजापतिः) परमेश्वर सब का उपासनीय देव है ॥ ७७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर के आज्ञा किये धर्म का आचरण करते और निषेध किये हुए अधर्म का सेवन नहीं करते हैं वे सुख को प्राप्त होते हैं जो ईश्वर धर्म अधर्म को न जनावे तो धर्माऽधर्म के स्वरूप का ज्ञान किसी को भी नहीं हो, जो आत्मा के अनुकूल आचरण करते और प्रतिकूलाचरण को छोड़ देते हैं वे ही धर्माधर्म के बोध से युक्त होते हैं इतर जन नहीं ॥ ७७ ॥

वेदेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ वेदज्ञाः कीदृशा इत्युपदिश्यते ॥

अथ वेद के जानने वाले कैसे होते हैं इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वेदेन रूपे अयिषत्सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसइन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७८ ॥

वेदेन । रूपेऽइति रूपे । वि । अपिषत् । सुतासुतौ । प्रजापतिरिति प्रजापतिः । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(वेदेन) ईश्वरप्रकाशितेन वेदचतुष्टयेन (रूपे) सत्यानृतस्वरूपे (वि) (अपिषत्) गृहीयात् (सुतासुतौ) प्रेरिताप्रेरितौ धर्माधर्मौ (प्रजापतिः) प्रजापालको जीवः (ऋतेन) सत्यविज्ञानयुक्तेन (सत्यम्) सत्सु धर्माचरणेषु साधु (इन्द्रियम्)

धनम् (विपानम्) विविधपाननिमित्तम् (शुक्रम्) पराक्रमप्रदम् (अन्धसः) अन्नादेः (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य जीवस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणैश्वरेण दत्तं ज्ञानम् (इदम्) जलादि (पयः) दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहितं विज्ञानम् (मधु) माधुर्यगुणोपेतम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिऋतेन वेदेन सुतासुतौ रूपे व्यपिबत् स इन्द्रस्यान्धसो विपानं शुक्रं सत्यमिन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चाप्नुयात् ॥ ७८ ॥

भावार्थः—वेदवित् एव धर्माधर्मौ ज्ञातुं धर्माचरणेनाऽधर्मत्यागेन च सुखिनो भवितुं शक्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

पदार्थः—जो (प्रजापतिः) प्रजा का पालन करने वाला जीव (ऋतेन) सत्य विज्ञानयुक्त (वेदेन) ईश्वरप्रकाशित चारों वेदों से (सुतासुतौ) प्रेरित अप्रेरित धर्माधर्म (रूपे) स्वरूपों को (व्यपिबत्) ग्रहण करे सो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्त जीव के (अन्धसः) अन्नादि के (विपानम्) विविध पान के निमित्त (शुक्रम्) पराक्रम देने हारे (सत्यम्) सत्यधर्माचरण में उत्तम (इन्द्रियम्) धन और (इदम्) जलादि (पयः) दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहित विज्ञान (मधु) मधुरादि गुण युक्त पदार्थ और (इन्द्रियम्) ईश्वर के दिये हुए ज्ञान को प्राप्त होवे ॥ ७८ ॥

भावार्थः—वेदों को जनाने वाले ही धर्माधर्म के जानने तथा धर्म के आचरण और अधर्म के त्याग से सुखी होने को समर्थ होते हैं ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥
कीदृग्जनो बलमुन्नेतुं शक्नोतीत्याह ॥

कैसा जन बल बढ़ा सकता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

दृष्ट्वा परिस्नुतो रसं शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत् पयः सोमं
प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं
पयोऽमृतं मधु ॥ ७९ ॥

दृष्ट्वा । परिस्नुत इति परिऽस्नुतः । रसम् । शुक्रेण । शुक्रम् । वि । अपिबत् ।
पयः । सोमम् । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् ।
विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः ।
अमृतम् । मधु ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) पर्यालोच्य (परिस्नुतः) सर्वतः प्राप्तः (रसम्) विद्यानन्दम् (शुक्रेण) शुद्धेन भावेन (शुक्रम्) शीघ्रं सुखकरम् (वि) (अपिबत्) पिबेत् (पयः) पातुमर्हम् (सोमम्) महौषधिरसम् (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (ऋतेन) यथार्थेन (सत्यम्) सतीष्वोषधीषु भवम् (इन्द्रियम्) इन्द्रेण विदुषा जुष्टम् (विपानम्)

विशिष्टेन पानेन युक्तम् (शुक्रम्) वीर्यवत् (अन्धसः) संस्कृतस्यान्नादेः (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टम् (इदम्) (पयः) सुरसम् (अमृतम्) मृत्युनिमित्तरोगनिवारकम् (मधु) ज्ञातं सत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—यः परिस्तुतः प्रजापतिर्ऋतेन सत्यं दृष्ट्वा शुकेण शुक्रं पयः सोमं रसं व्यपिबत् सोऽन्धसः प्रापकं विपानं शुक्रमिन्द्रियमिन्द्रस्येदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियञ्च प्राप्नुयात् ॥ ७६ ॥

भावार्थः—यो वैद्यकशास्त्ररीत्योत्तमानोषधीरसान्निर्माय यथा कालं यथायोग्यं पिबेत् स रोगेभ्यः पृथग्भूत्वा शरीरात्मबलं वर्द्धयितुं शक्नुयात् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—जो (परिस्तुतः) सब ओर से प्राप्त (प्रजापतिः) प्रजा का स्वामी राजा आदि जन (ऋतेन) यथार्थ व्यवहार से (सत्यम्) वर्त्तमान उत्तम ओषधियों में उत्पन्न हुए रस को (दृष्ट्वा) विचारपूर्वक देख के (शुकेण) शुद्ध भाव से (शुक्रम्) शीघ्र सुख करने वाले (पयः) पान करने योग्य (सोमम्) महौषधि के रस को तथा (रसम्) विद्या के आनन्दरूप रस को (व्यपिबत्) विशेष करके पीता वा ग्रहण करता है वह (अन्धसः) शुद्ध अन्नादि के प्रापक (विपानम्) विशेष पान से युक्त (शुक्रम्) वीर्य वाले (इन्द्रियम्) विद्वान् ने सेवे हुए इन्द्रिय को और (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्ययुक्त पुरुष के (इदम्) इस (पयः) अच्छे रस वाले (अमृतम्) मृत्युकारक रोग के निवारक (मधु) मधुरादि गुणयुक्त और (इन्द्रियम्) ईश्वर के बनाये हुए धन को प्राप्त होवे ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जो वैद्यक शास्त्र की रीति से उत्तम ओषधियों के रसों को बना उचित समय जितना चाहिये उतना पीवे वह रोगों से पृथक् हो के शरीर और आत्मा के बल के बढ़ाने को समर्थ होता है ॥ ७६ ॥

सीसेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्द्वन्द्वैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्यो को भी आचरण करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सीसेनं तन्त्रं मनसा मनीषिणं ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ।
अश्विना यज्ञं सविता सरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

सीसेनं । तन्त्रम् । मनसा । मनीषिणः । ऊर्णासूत्रेणोत्पूर्णाऽसूत्रेण । कवयः ।
वयन्ति । अश्विना । यज्ञम् । सविता । सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । वरुणः ।
भिषज्यन् ॥ ८० ॥

पदार्थः—(सीसेन) सीसकधातुपात्रेणैव (तन्त्रम्) कुटुम्बधारणमिव तन्त्र-कलानिर्माणम् (मनसा) अन्तःकरणेन (मनीषिणः) मेधाविनः (ऊर्णासूत्रेण)

ऊर्णाकम्बलेनेव (कवयः) विद्वांसः (वयन्ति) निर्मिते (अश्विना) विद्याव्याप्तावध्या-
पकोपदेशकौ (यज्ञम्) संगन्तुमर्हं व्यवहारम् (सविता) विद्याव्यवहारेषु प्रेरकः
(सरस्वती) प्रशस्तविद्वानयुक्ता स्त्री (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम् (वरुणः)
श्रेष्ठः (भिषज्यन्) चिकित्सुः सन् ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा कवयो मनीषिणः सीसेनोर्णासूत्रेण मनसा तन्त्रं
वयन्ति यथा सविता सरस्वत्यश्विना च यज्ञं कुरुतो यथा भिषज्यन् वरुण इन्द्रस्य रूपं
विदधाति तथा यूयमप्याचरत ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्वांसोऽनेकैर्धातुभिः साधनविशे-
षैर्वस्त्रादीनि निर्माय कुटुम्बं पालयन्ति यज्ञं च कृत्वौषधानि च दत्वाऽरोगयन्ति
शिल्पक्रियाभिः प्रयोजनानि साधनुवन्ति तथाऽन्यैरप्यनुष्ठेयम् ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (कवयः) विद्वान् (मनीषिणः) बुद्धिमान् लोग (सीसेन)
सीसे के पात्र के समान कोमल (ऊर्णासूत्रेण) ऊन के सूत्र से कम्बल के तुल्य प्रयोजनसाधक
(मनसा) अन्तःकरण से (तन्त्रम्) कुटुम्ब के धारण के समान यन्त्रकलाओं को (वयन्ति) रचते
हैं जैसे (सविता) अनेक विद्या-व्यवहारों में प्रेरणा करने हारा पुरुष और (सरस्वती) उत्तम
विद्यायुक्त स्त्री तथा (अश्विना) विद्याओं में व्याप्त पढ़ाने और उपदेश करने वाले दो पुरुष (यज्ञम्)
संगति मेल करने योग्य व्यवहार को करते हैं जैसे (भिषज्यन्) चिकित्सा की इच्छा करता हुआ
(वरुणः) श्रेष्ठ पुरुष (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य के (रूपम्) स्वरूप का विधान करता है वैसे तुम भी
किया करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्वान् लोग अनेक धातु और
साधन विशेषों से वस्त्रादि को बना के अपने कुटुम्ब का पालन करते हैं तथा पदार्थों के मेलरूप यज्ञ को
कर पथ्य औषधिरूप पदार्थों को देके रोगों से छुड़ाते और शिल्प-क्रियाओं से प्रयोजनों को सिद्ध करते
हैं वैसे अन्य लोग भी किया करें ॥ ८० ॥

तदित्यस्य शङ्ख ऋषिः । वरुणो देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के यज्ञमर्हन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष यज्ञ करने योग्य हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्त्रिस्तो दधुर्देवताः सथरराणाः ।
लोमानि शष्पैर्बहुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य माथ्समभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शचीभिः । त्रिस्तः । दधुः । देवताः ।
सथरराणा इति समऽरराणाः । लोमानि । शष्पैः । बहुधा । न । तोक्मभिरिति
तोक्मऽभिः । त्वक् । अस्य । माथ्सम् । अभवत् । न । लाजाः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं सत्यादिकम् (अस्य) यज्ञस्य (रूपम्) स्वरूपम् (अमृतम्) नाशरहितम् (शचीभिः) प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा (तिस्रः) अध्यापकाऽध्येतृ-परीक्षकाः (दधुः) दधुः (देवता) देवा विद्वांसः (संरराणा) सम्यग्दातारः (लोमानि) रोमाणि (शष्पैः) दीर्घलोमभिः (बहुधा) बहुप्रकारैः (न) (तोक्मभिः) बालकैः (त्वक्) (अस्य) (मांसम्) (अभवत्) भवेत् (न) निषेधार्थं (लाजाः) ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यं संरराणास्तिस्त्रो देवताः शचीभिर्बहुधा यं यज्ञं शष्पैः सह लोमानि च दधुस्तदस्यामृतं रूपं यूयं विजानीत । अयं तोक्मभिर्नानुष्ठेयः । अस्य मध्ये त्वद्मांसं लाजा वा हविर्नाभवदिति च वित्त ॥ ८१ ॥

भावार्थः—ये दीर्घसमयावधिजटिला ब्रह्मचारिणो वा पूर्णविद्या जितेन्द्रिया भद्रा जनाः सन्ति त एव यजधातोरर्थं ज्ञातुमर्हन्ति न बाला अविद्वांसो वा स होमाख्यो यज्ञो यत्र मांसक्षाराम्लतिक्तगुणादिरहितं किन्तु सुगन्धिपुष्टमिष्टं रोगनाशकादिगुणसहितं हविः स्यात् तदेव होतव्यं च स्यात् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (संरराणाः) अच्छे प्रकार देने (तिस्रः) पढ़ाने पढ़ने और परीक्षा करनेहारे तीन (देवताः) विद्वान् लोग (शचीभिः) उत्तम प्रज्ञा और कर्मों के साथ (बहुधा) बहुत प्रकारों से जिस यज्ञ को और (शष्पैः) दीर्घ लोगों के साथ (लोमानि) लोमों को (दधुः) धारण करें और (तत्) उस (अस्य) इस यज्ञ के (अमृतम्) नाशरहित (रूपम्) रूप को तुम लोग जानो यह (तोक्मभिः) बालकों से (न) नहीं अनुष्ठान करने योग्य और (अस्य) इस के मध्य (त्वक्) त्वचा (मांसम्) मांस और (लाजाः) भुंजा हुआ सूखा अन्न आदि होम करने योग्य (न, अभवत्) नहीं होता इस को भी तुम जानो ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो बहुत काल पर्यन्त डाढ़ी मूँछ धारणपूर्वक ब्रह्मचारी अथवा पूर्ण विद्या वाले जितेन्द्रिय भद्रजन हैं वे ही यज धातु के अर्थ को जानने योग्य अर्थात् यज्ञ करने योग्य होते हैं अन्य बालबुद्धि अविद्वान् नहीं हो सकते वह हवनरूप ऐसा है कि जिसमें मांस चार खट्टे से भिन्न पदार्थ वा तीखा आदि गुणरहित सुगन्धित पुष्ट मिष्ट तथा रोगनाशकादि गुणों के सहित हो वही हवन करने योग्य होवे ॥ ८१ ॥

तदित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुषीभिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

विदुषी स्त्रियों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्त्तनी सरस्वती वयति पेशोऽअन्तरम् ।
अस्थि मज्जानं मांसरैः कारोतरेण दधत्तो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

तत् । अश्विना । भिषजा । रुद्रवर्त्तनी इति रुद्रवर्त्तनी । सरस्वती । वयति । पेशः । अन्तरम् । अस्थि । मज्जानम् । मांसरैः । कारोतरेण । दधत्तः । गवाम् । त्वचि ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं हविः (अश्विना) विद्याव्यापिनौ (भिषजा) वैद्यकशास्त्रविदौ (रुद्रवर्तनी) रुद्रस्य प्राणस्य वर्तनिरिव वर्तननिर्माणो ययोस्तौ (सरस्वती) प्रशस्तज्ञानयुक्ता पत्नी (वयति) सन्तनोति (पेशः) (अन्तरम्) मध्यस्थम् (अस्थि) (मज्जानम्) (मासरैः) परिपक्वोषधिसंस्त्रावैः (कारोतरेण) कूपेनेव । कारोतर इति कूपनामसु० ॥ निघं० ३ । २३ ॥ (दधतः) धरतः (गवाम्) पृथिव्यादीनाम् (त्वचि) उपरि भागे ॥ ८२ ॥

अन्वयः—यत्सरस्वती वयति तत्पेशोऽस्थि मज्जानमन्तरं मासरैः कारोतरेण गवां त्वचि रुद्रवर्तनी भिषजाऽश्विना दधतो दध्याताम् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा वैद्यकशास्त्रविदः पतयः शरीरारोग्यादिकं विधाय स्त्रियः सततं सुखयेयुस्तथैव विदुष्यः स्त्रियः स्वपतीन् रोगरहितान् कुर्युः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—जिसको (सरस्वती) श्रेष्ठ ज्ञानयुक्त पत्नी (वयति) उत्पन्न करती है (तत्) उस (पेशः) सुन्दर स्वरूप (अस्थि) हाड (मज्जानम्) मज्जा (अन्तरम्) अन्तःस्थ को (मासरैः) परिपक्व ओषधि के सारों से (कारोतरेण) जैसे कूप से सब कामों को वैसे (गवाम्) पृथिव्यादि की (त्वचि) त्वचारूप उपरि भाग में (रुद्रवर्तनी) प्राण के मार्ग के समान मार्ग से युक्त (भिषजा) वैद्यक विद्या के जानने हारे (अश्विना) विद्याओं में पूर्ण दो पुरुष (दधतः) धारण करें ॥ ८२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे वैद्यक शास्त्र के जानने हारे पति लोग शरीर को आरोग्य करके स्त्रियों को निरन्तर सुखी करें वैसे ही विदुषी स्त्री लोग भी अपने पतियों को रोगरहित किया करें ॥ ८२ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्वदितरैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के समान अन्यो को आचरण करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसुनासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्नुता न रोहितं नृग्रहुर्धीरस्तसरं न वेमं ॥ ८३ ॥

सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु । नासत्याभ्याम् । वयति । दर्शतम् । वपुः । रसम् । परिस्नुतेति परिऽस्नुता । न । रोहितम् । नृग्रहुः । धीरः । तसरम् । न । वेमं ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्याः सा (मनसा) विज्ञानेन (पेशलम्) उत्तमाङ्गवत् (वसु) द्रव्यम् (नासत्याभ्याम्) न विद्यते असत्यं ययोस्ताभ्यां मातापितृभ्याम् (वयति) विस्तृणाति (दर्शतम्) दर्शनीयम् (वपुः)

शरीरमुदकं वा । वपुर्नित्यमुदकना० ॥ निघं० । १ । १२ ॥ (रसम्) आनन्दम् (परिस्त्रुता) परितः सर्वतः स्त्रुतम् । अत्र सुपां सुलुगित्याकारदेशः (न) इव (रोहितम्) प्रादुर्भूतम् (नम्रहुः) नम्रं शुद्धं जुहोति गृह्णाति सः (धीरः) ध्यानशीलः (तसरम्) तस्यत्युपक्षयति दुःखानि येन तम् (न) इव (वेम) प्रजनम् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—सरस्वती मनसा वेम न यत् पेशलं दर्शतं वपुस्तसरं रोहितं परिस्त्रुता रसं न वसु वयति नासत्याभ्यां नम्रहुर्वीरश्चाऽस्ति तौ द्वौ वयं प्राप्नुयाम ॥ ८३ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसावध्यापकोपदेशकौ सारं सारं वस्तु गृह्णन्ति तथैव सर्वैः स्त्रीपुरुषैर्ग्राह्यम् ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त स्त्री (मनसा) विज्ञान सं (वेम) उत्पत्ति के (न) समान जिस (पेशलम्) उत्तम अङ्गों से युक्त (दर्शतम्) देखने योग्य (वपुः) शरीर वा जल को तथा (तसरम्) दुःखों के क्षय करने हारे (रोहितम्) प्रकट हुए (परिस्त्रुता) सब ओर से प्राप्त (रसम्) आनन्द को देने हारे रस के (न) समान (वसु) द्रव्य को (वयति) बनाती है जिन (नासत्याभ्याम्) असत्य व्यवहार से रहित माता पिता दोनों से (नम्रहुः) शुद्ध को ग्रहण करने हारा (धीरः) ध्यानवान् तेरा पति है उन दोनों को हम लोग प्राप्त होवें ॥ ८३ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् अध्यापक और उपदेशक सार सार वस्तुओं का ग्रहण करते हैं वैसे ही सब स्त्री पुरुषों को ग्रहण करना योग्य है ॥ ८३ ॥

पयसेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता । निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स्वकुलं प्रशस्तं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अपने कुल को श्रेष्ठ करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जनयन्त रेतः ।
अपामितिं दुर्मितिं बाधमाना ऊर्ध्वं वातं सव्वं तदारात् ॥ ८४ ॥

पयसा । शुक्रम् । अमृतम् । जनित्रम् । सुरया । मूत्रात् । जनयन्त । रेतः ।
अप । अमतिम् । दुर्मितिमिति दुःप्रतिम् । बाधमानाः । ऊर्ध्वम् । वातम् ।
सव्वम् । तत् । आरात् ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(पयसा) जलेन दुग्धेन वा (शुक्रम्) शुद्धम् (अमृतम्) अल्पमृत्यु-
रोगनिवारकम् (जनित्रम्) अपत्यजन्मनिमित्तम् (सुरया) सोमलतादिर्सेन (मूत्रात्)
मूत्राधारेन्द्रियात् (जनयन्त) उत्पादयेयुः । अत्र लुङ्यङमावः (रेतः) वीर्यम् (अप)
(अमतिम्) नष्टा मतिरमतिस्ताम् (दुर्मितिम्) दुष्टा चासौ मतिश्च ताम् (बाधमानाः)
निवर्त्तयन्तः (ऊर्ध्वम्) ऊरू वध्ये येन तत् । अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति रलोपः ।
(वातम्) प्राप्तम् (सव्वम्) समवेतम् । अत्र सप समवाये धातोरौणादिको वः प्रत्ययः
(तत्) (आरात्) निकटात् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—ये विद्वांसोऽमर्ति दुर्मतिमपबाधमानाः सन्तो यद्वध्यं वातं सव्यं पयसा सुरयोत्पन्नं मूत्रात् जनित्रममृतं शुक्रं रेतोऽस्ति तदाराज्जनयन्त ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ८४ ॥

भावार्थः—ये दुर्गुणान् दुष्टसंज्ञास्त्यक्त्वा व्यभिचारादूरे निवसन्तो वीर्यं वर्द्धयित्वा सन्तानानुत्पादयन्ति ते स्वकुलं प्रशस्तं कुर्वन्ति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (अमर्तिम्) नष्टबुद्धि (दुर्मतिम्) वा दुष्टबुद्धि को (अप, बाधमानाः) हटाते हुए जो (उबध्यम्) ऐसा है कि जिससे परित्रां अंगुल आदि काटे जायं अर्थात् बहुत नाश करने का साधन (वातम्) प्राप्त (सव्यम्) सब पदार्थों में सम्बन्ध वाला (पयसा) जल दुग्ध वा (सुरया) सोमलता आदि ओषधी के रस से उत्पन्न हुए (मूत्रात्) मूत्राधार इन्द्रिय से (जनित्रम्) सन्तानोत्पत्ति का निमित्त (अमृतम्) अल्पमृत्युरोगनिवारक (शुक्रम्) शुद्ध (रेतः) वीर्य है (तत्) उस को (आरात्) समीप से (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं वे ही प्रजा वाले होते हैं ॥ ८४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्यों के दुर्गुण और दुष्ट सङ्गों को छोड़ कर व्यभिचार से दूर रहते हुए वीर्य को बढ़ा के सन्तानों को उत्पन्न करते हैं वे अपने कुल को प्रशंसित करते हैं ॥ ८४ ॥

इन्द्र इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यै रोगात् पृथक् भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को रोग से पृथक् होना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा । हृदयेन । सत्यम् । पुरोडाशेन । सविता । जजान । यकृत् । क्लोमानम् । वरुणः । भिषज्यन् । मतस्ने इति मतस्ने । वायव्यैः । न । मिनाति । पित्तम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) रोगविच्छेदकः (सुत्रामा) यः सुष्ठु त्रायते रोगाच्छरीरं सः (हृदयेन) स्वात्मना (सत्यम्) यथार्थम् (पुरोडाशेन) सुसंस्कृतेनान्नेन (सविता) प्रेरकः (जजान) जनयति । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । (यकृत्) हृदयाद् दक्षिणे स्थितं मांसपिण्डम् (क्लोमानम्) कण्ठनाडिकाम् (वरुणः) श्रेष्ठः (भिषज्यन्) चिकित्सां कुर्वन् (मतस्ने) हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी (वायव्यैः) वायुषु साधुभिर्मांसैः (न) (मिनाति) हिनस्ति (पित्तम्) ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा सुत्रामा सवितेन्द्रो वरुणो विद्वान् भिषज्यन् सन् हृदयेन सत्यं जजान पुरोडाशेन वायव्यैश्च यकृत् क्लोमानं मतस्ने पित्तं च न मिनाति तथैतत्सर्वं यूयं माहिस्ति ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । सदैव्याः स्वयमरोगा भूत्वान्येषां शरीरं रोगं विहायारोगान् सततं कुर्युः ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रोग से शरीर की रक्षा करने हारा (सविता) प्रेरक (इन्द्रः) रोगनाशक (वरुणः) श्रेष्ठ विद्वान् (भिषज्यन्) चिकित्सा करता हुआ (हृदयेन) अपने आत्मा से (सत्यम्) यथार्थ भाव को (जजान) प्रसिद्ध करता और (पुरोडाशेन) अच्छे प्रकार संस्कार किये हुए अन्न और (वायव्यैः) पवनों में उत्तम अर्थात् सुख देने वाले मार्गों से (यकृत्) जो हृदय से दहिनी ओर में स्थित मांसपिंड (ब्रह्मानम्) कंठनाडी (मतस्ने) हृदय के दोनों ओर के हाडों और (पित्तम्) पित्त को (न, मिनान्ति) नष्ट नहीं करता वैसे इन सबों की हिंसा तुम भी मत करो ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । सदैव लोग स्वयं रोगरहित होकर अन्यो के शरीर में हुए रोग को जानकर रोगरहित निरन्तर किया करें ॥ ८५ ॥

आन्त्राणीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधुपिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुदुघा न धेनुः ।
श्येनस्य पत्रं न प्लीहा शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

आन्त्राणि । स्थालीः । मधु । पिन्वमानाः । गुदाः । पात्राणि । सुदुघेति
सुदुघा । न । धेनुः । श्येनस्य । पत्रम् । न । प्लीहा । शचीभिः । आसन्दीत्याऽ
सन्दी । नाभिः । उदरम् । न । माता ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(आन्त्राणि) उदरस्था अन्नपाकाधारा नाडीः (स्थालीः) यासु पच्यन्तेऽन्नानि (मधु) मधुरगुणान्वितमन्नम् (पिन्वमानाः) सेवमानाः प्रीतिहेतवः । पिवि सेवने सेचने च । (गुदाः) गुह्येन्द्रियाणि (पात्राणि) यैः पिबन्ति तानि (सुदुघा) सुष्टु सुखेन दुह्यत इति । दुहः कप् घञ्चेति कर्मणि कप् । (न) इव (धेनुः) गौः (श्येनस्य) (पत्रम्) पक्षः (न) इव (प्लीहा) (शचीभिः) प्रह्लाकर्मभिः (आसन्दी) समन्तात् रसप्रापिका (नाभिः) शरीरमध्यस्था (उदरम्) (न) इव (माता) ॥ ८६ ॥

अन्वयः—युक्तिमता पुरुषेण शचीभिः स्थालीरग्नोरुपरि निधायौषधिपाकान्विधाय तत्र मधु प्रक्षिप्य भुक्त्वाऽऽन्त्राणि पिन्वमाना गुदाः पात्राणि भोजनार्थानि सुदुघा धेनुर्न प्लीहा श्येनस्य पत्रं न माता नासन्दी नाभिरुदरं पुष्येत् ॥ ८६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । ये मनुष्याः उत्तमैः सुसंस्कृतैरन्नै रसैः शरीरम-
रोगीकृत्य प्रयतन्ते तेऽभीष्टं सुखं लभन्ते ॥ ८६ ॥

पदार्थः—युक्ति वाले पुरुष को योग्य है कि (शचीभिः) उत्तम बुद्धि और कर्मों से (स्थालीः) दाल आदि पकाने के बत्तनों को अग्नि के ऊपर धर ओषधियों का पाक बना (मधु) उस में सहित दाल भोजन करके (आन्त्राणि) उदरस्थ अन्न पकाने वाली नाड़ियों को (पित्त्वमानाः) सेवन करते हुए प्रीति के हेतु (गुदाः) गुदेन्द्रियादि तथा (पात्राणि) जिन से खाया पिया जाय उन पात्रों को (सुदुग्धा) दुग्धादि से कामना सिद्ध करने वाली (धेनुः) गाय के (न) समान (ग्रीहा) रक्तशोधक लोह का पिण्ड (श्येनस्य) श्येन पक्षी के तथा (पत्रम्) पांख के (न) समान (माता) और माता के (न) तुल्य (आसन्दी) सब ओर से रस प्राप्त कराने वाली (नाभिः) नाभि नाड़ी (उदरम्) उदर को पुष्ट करती है ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जो मनुष्य लोग उत्तम संस्कार किये हुए उत्तम अन्न और रसों से शरीर को रोगरहित करके प्रयत्न करते हैं वे अभीष्ट सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ८६ ॥

कुम्भ इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

दम्पती कीदृशावित्याह ॥

स्त्री पुरुष कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

कुम्भो वनिष्टुर्जनिता शचीभिर्घस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भोऽञ्चन्तः ।
प्लाशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः । वनिष्टुः । जनिता । शचीभिः । यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् ।
गर्भः । अन्तरित्यन्तः । प्लाशिः । व्यक्त इति विऽअक्तः । शतधार इति शतधारः ।
उत्सः । दुहे । न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्य इति पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(कुम्भः) कलश इव वीर्यादिधातुभिः पूर्णः (वनिष्टुः) सम्भाजी ।
अत्र वन सम्भक्तावित्यस्मादौणादिक इष्टुप् प्रत्ययः । (जनिता) उत्पादकः (शचीभिः)
कर्मभिः (यस्मिन्) (अग्रे) पुरा (योन्याम्) गर्भाधारे (गर्भः) (अन्तः) अभ्यन्तरे
(प्लाशिः) यः प्रकृष्टतयाऽश्रुते सः (व्यक्तः) विविधाभिः पुष्टिभिः प्रसिद्धः (शतधारः)
शतशो धारा वाचो यस्य सः (उत्सः) उन्दन्ति यस्मात् स कूप इव (दुहे) प्रपूर्तिकरे
व्यवहारे (न) इव (कुम्भी) धान्याधारा स्वधाम् (अन्नम्) (पितृभ्यः)
पालकेभ्यः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—यः कुम्भो वनिष्टुर्जनिता प्लाशिर्व्यक्तः शचीभिः शतधार उत्सो दुहे
न पुरुषो या च कुम्भीव स्त्री तौ पितृभ्यः स्वधां प्रदद्यातां यस्मिन्नग्रे योन्यामन्तर्गर्भो
धीयेत तं सततं रक्षेताम् ॥ ८७ ॥

भावार्थः—अन्नोपमालङ्कारः । स्त्रीपुरुषो वीर्यवन्तौ पुरुषार्थिनौ भूत्वा अन्नादि-
भिर्विद्वांसं सन्तोष्य धर्मेण सन्तानोत्पत्तिं कुर्याताम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—जो (कुम्भः) कलश के समान वीर्यादि धातुओं से पूर्ण (बनिष्ठुः) सम विभाग करने हारा (जनिता) सन्तानों का उत्पादक (प्राणिः) अच्छे प्रकार भोजन का करने वाला (व्यक्तः) विविध पुष्टियों से प्रसिद्ध (शचीभिः) उत्तम कर्मों करके (शतधारः) सैकड़ों वाणियों से युक्त (उत्सः) जिस से गीला किया जाता है उस कूप के समान (दुहे) पूर्ति करने हारे व्यवहार में स्थित के (न) समान पुरुष और जो (कुम्भी) कुम्भी के सदृश स्त्री है इन दोनों को योग्य है कि (पितृभ्यः) पितरों को (स्वधाम्) अन्न देवों और (यस्मिन्) जिस (अग्ने) नवीन (योन्याम्) गर्भाशय के (अन्तः) बीच (गर्भः) गर्भ धारण किया जाता उस की निरन्तर रक्षा करें ॥ ८७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । स्त्री और पुरुष वीर्य वाले पुरुषार्थी होकर अन्नादि से विद्वान् को प्रसन्न कर धर्म से सन्तानों की उत्पत्ति करें ॥ ८७ ॥

मुखमित्यस्य शङ्खश्चपिः । सरस्वती देवता । स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

मुखं सदर्शस्य शिर इत् सतेन जिह्वा पवित्रमश्विना सन्तसरस्वती ।
चय्यन्न पायुर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन । जिह्वा । पवित्रम् ।
अश्विना । आसन् । सरस्वती । चय्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । वालः ।
वस्तिः । न । शेषः । हरसा । तरस्वी ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(मुखम्) (सत्) (अस्य) पुरुषस्य (शिरः) (इत्) एव (सतेन) उत्तमावयवैर्विभक्तेन शिरसा । सत् इत्युत्तरना० ॥ निघ० ३ । २६ ॥ (जिह्वा) जुहोति गृह्णाति यया सा (पवित्रम्) शुद्धम् (अश्विना) गृहाश्रमव्यवहारव्यापिनौ (आसन्) आस्ये (सरस्वती) वाणीव ज्ञानवती स्त्री (चय्यम्) चयेषु सान्त्वनेषु भवम् । चय सान्त्वने धातोरेच् ततो यत् । (न) इव (पायुः) रक्षकः (भिषक्) वैद्यः (अस्य) (वालः) बालकः (वस्तिः) वासहेतुः (न) इव (शेषः) उपस्थेन्द्रियम् (हरसा) हरति येन तेन बलेन (तरस्वी) प्रशस्तं तरो विद्यते यस्य सः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा जिह्वा सरस्वती स्यस्य पत्युः सतेन शिरसा सह शिरः कुर्यादासन् पवित्रं मुखं कुर्यादेवमश्विना द्वाविद्वर्त्ततां यदस्य पायुर्भिषग् वालो वस्तिः शेषो हरसा तरस्वी भवति स चय्यन्न सद् भवेत्तत्सर्वं यथावत्कुर्यात् ॥ ८८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ गर्भाधानसमये परस्पराङ्गव्यापिनौ भूत्वा मुखेन मुखं चक्षुषा चक्षुः मनसा मनः शरीरेण शरीरं चानुसंधाय गर्भं दध्यातां यतः कुरूपं वक्राङ्गं वाऽपत्यन्न स्यात् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (जिह्वा) जिस से रस ग्रहण किया जाता है वह (सरस्वती) वाणी के समान स्त्री (अस्य) इस पति के (सतेन) सुन्दर अवयवों से विभक्त शिर के साथ (शिरः) शिर करे तथा (आसन्) मुख के समीप (पवित्रम्) पवित्र (मुखम्) मुख करे इसी प्रकार (अग्निना) गृहाश्रम के व्यवहार में व्यास स्त्री पुरुष दोनों (इत) ही वर्त्ते तथा जो (अस्य) इस रोग से (पायुः) रक्षक (भिषक्) वैद्य (वाङ्) और बालक के (न) समान (वस्तिः) वास करने का हेतु पुरुष (शेषः) उपस्थेन्द्रिय को (हरसा) बल से (तरस्वी) करने द्वारा होता है वह (चक्षुः) शांति करने के (न) समान (सत्) वर्त्तमान में सन्तानोत्पत्ति का हेतु होवे उस सब को यथावत् करे ॥ ८८ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुष गर्भाधान के समय में परस्पर मिल कर प्रेम से परित होकर मुख के साथ मुख, आँख के साथ आँख, मन के साथ मन, शरीर के साथ शरीर का अनुसंधान करके गर्भ का धारण करें जिससे कुरूप वा वक्राङ्ग सन्तान न होवे ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते । श्रुक् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागेन तेजो हविषा शृतेन ।
पद्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । चक्षुः । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । छागेन । तेजः ।
हविषा । शृतेन । पद्माणि । गोधूमैः । कुवलैः । उतानि । पेशः । न । शुक्रम् ।
असितम् । वसातेऽति वसाते ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) बहुभोजिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् (चक्षुः) नेत्रम्
(अमृतम्) अमृतात्मकम् (ग्रहाभ्याम्) यौ गृहीतस्ताभ्याम् (छागेन) अजादिदुग्धेन
(तेजः) प्रकाशयुक्तम् (हविषा) आदातुमर्हेण (शृतेन) परिपक्वेन (पद्माणि)
परिगृहीतान्यन्यानि (गोधूमैः) (कुवलैः) सुशब्दैः (उतानि) संततानि वस्त्राणि (पेशः)
रूपम् (न) इव (शुक्रम्) शुद्धम् (असितम्) कृष्णम् (वसाते) वसेताम् ॥ ८९ ॥

अन्वय—यथा ग्रहाभ्यामश्विभ्यां सह कौचिद्विद्वांसौ स्त्रीपुरुषावुतानि पद्माणि
वसाते यथा वा भवन्तोऽपि छागेनऽजादिदुग्धेन शृतेन हविषा सह तेजोऽमृतं चक्षुः
कुवलैर्गोधूमैः शुक्रमसितं पेशो न स्त्रीक्रियेस्तथाऽन्ये गृहस्था अपि कुर्युः ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमांशङ्कारः । यथा कृतक्रियौ स्त्रीपुरुषौ प्रियदर्शनौ प्रियभोजिनौ
गृहीतपूर्णसामग्रीकौ भवतस्तथान्ये गृहस्था अपि भवेयुः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) ग्रहण करने हारे (अग्निभ्यां) बहुभोजी स्त्री पुरुषों के साथ कोई भी विदुषी स्त्री और विद्वान् पुरुष (उतानि) विने हुए विस्तृत वस्त्र (पचमाणि) और ग्रहण किये हुए अन्य रेशम और द्विशाले आदि को (वसाते) ओढ़ें, पढ़ें वा जैसे आप भी (छागेन) अज्ञा आदि के दूध के साथ और (श्वेन) पकाये हुए (हविषा) ग्रहण करने योग्य होम के पदार्थ के साथ (तेजः) प्रकाशयुक्त (अमृतम्) अमृतस्वरूप (चक्षुः) नेत्र को (कुवलयैः) अच्छे शब्दों और (गोधूमैः) गेहूं के साथ (शुक्रम्) शुद्ध (असितम्) काले (पेशः) रूप के (न) समान स्वीकार करें वैसे अन्य गृहस्थ भी करें ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। जैसे क्रिया किये हुए स्त्री पुरुष प्रियदर्शन प्रियभोजन-शील पूर्णसामग्री को ग्रहण करने हारे होते हैं वैसे अन्य गृहस्थ भी हों ॥ ८६ ॥

अविरित्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता । भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ योगिकृत्यमाह ॥

अब योगी का कर्त्तव्य अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

अविर्न मेघो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् ।
सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ६० ॥

अविः । न । मेघः । नसि । वीर्याय । प्राणस्य । पन्थाः । अमृतः ।
ग्रहाभ्याम् । सरस्वती । उपवाकैरित्युपवाकैः । व्यानमिति विज्ञानम् । नस्यानि ।
बर्हिः । बदरैः । जजान ॥ ६० ॥

पदार्थः—(अविः) योऽवति रक्षति सः (न) इव (मेघः) यो मिषति स्पृष्टते सः (नसि) नासिकायाम् (वीर्याय) योगबलाय (प्राणस्य) (पन्थाः) मार्गः (अमृतः) मृत्युधर्मरहितः (ग्रहाभ्याम्) यौ गृहीतस्ताभ्याम् (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता स्त्री (उपवाकैः) उपयन्ति यैस्तैः (व्यानम्) विविधमनन्ति येन तम् (नस्यानि) नासिकायै हितानि (बर्हिः) वर्द्धनम् (बदरैः) बदरीफलैः (जजान) जनयति ॥ ६० ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सह सरस्वती बदरैरुपवाकैर्जजान तथा वीर्याय नसि प्राणस्याऽमृतः पन्था अविर्न मेघो व्यानं नस्यानि बर्हिश्च उपयुज्यते ॥ ६० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा धार्मिको न्यायाधीशः प्रजा रक्षति तथैव प्राणायामादिभिः संसाधिताः प्राणा योगिनं सर्वेभ्यो दुःखेभ्यस्त्रायन्ते यथा विदुषी माता विद्यासुशिक्षाभ्यां स्वसन्तानान् वर्द्धयति तथाऽनुष्ठितानि योगकर्माणि योगिनी वर्द्धयन्ति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) ग्रहण करने हारों के साथ (सरस्वती) प्रशस्त विज्ञानयुक्त स्त्री (बदरैः) बेरों के समान (उपवाकैः) सामीप्यभाव किया जाय जिनसे उन कर्मों से (जजान) उत्पत्ति करती है वैसे जो (वीर्याय) वीर्य के लिये (नसि) नासिका में (प्राणस्य) प्राण का

(अमृतः) नित्य (पन्थाः) मार्ग वा (मेघः) दूसरे से स्पर्धा करने वाला और (अविः) जो रक्षा करता है उस के (न) समान (व्यानम्) सब शरीर में व्याप्त वायु (नस्थानि) नासिका के हितकारक धातु और (बर्हिः) बढ़ाने हारा उपयुक्त किया जाता है ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जैसे धार्मिक न्यायाधीश प्रजा की रक्षा करता है वैसे ही प्राणायामादि से अच्छे प्रकार सिद्ध किये हुए प्राण योगी की सब दुःखों से रक्षा करते हैं जैसे विदुषी माता विद्या और अच्छी शिक्षा से अपने सन्तानों को बढ़ाती है वैसे अनुष्ठान किये हुए योग के अङ्ग योगियों को बढ़ाते हैं ॥ ६० ॥

इन्द्रस्येत्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्यां श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्याम् ।

यवा न बर्हिर्भुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । बलाय । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । यवाः । न । बर्हिः । भुवि । केसराणि । कर्कन्धु । जज्ञे । मधु । सारघम् । मुखात् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम् (ऋषभः) विज्ञानवान् (बलाय) योगसामर्थ्याय (कर्णाभ्याम्) कुर्वन्ति श्रवणं याभ्याम् (श्रोत्रम्) शब्दविषयम् (अमृतम्) अमृतात्मकमुदकम् (ग्रहाभ्याम्) याभ्यां गृहीतस्ताभ्याम् (यवाः) धान्यविशेषाः (न) इव (बर्हिः) वर्द्धनम् (भुवि) नेत्रललाटयोर्मध्ये (केसराणि) विज्ञानानि । अत्र किं ज्ञाने इत्यस्मादौणादिकः सरन् प्रत्ययः । (कर्कन्धु) येन कर्म दधाति (जज्ञे) जायते (मधु) विज्ञानम् (सारघम्) यदारध्यते स्वाद्येत तदारघं समानं च तदारघं च तत् (मुखात्) ॥ ६१ ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सहर्षभो बलाय यवा न कर्णाभ्यां श्रोत्रममृतं कर्कन्धु सारघं मधु बर्हिर्भुवि केसराणि मुखात् जनयति तथैतत् सर्वमिन्द्रस्य रूपं जज्ञे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारौ । यथा निवृत्तिमार्गे परमयोगी योगबलेन सर्वाः सिद्धीः प्राप्नोति तथैवान्यैर्गृहस्थैरपि प्रवृत्तिमार्गे सर्वमैश्वर्यं प्राप्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) जिनसे ग्रहण करते हैं उन व्यवहारों के साथ (ऋषभः) ज्ञानी पुरुष (बलाय) योग-सामर्थ्य के लिये (यवाः) यवों के (न) समान (कर्णाभ्याम्) कानों से (श्रोत्रम्) शब्दविषय को (अमृतम्) नीरोग जल को और (कर्कन्धु) जिस से कर्म को धारण करें उसको (सारघम्) एक प्रकार के स्वाद से युक्त (मधु) सहित (बर्हिः) वृद्धिकारक व्यवहार और

(भ्रुवि) नेत्र और जलाट के बीच में (केसराणि) विज्ञानों अर्थात् सुषुम्ना में प्राण वायु का निरोध कर ईश्वरविषयक विशेष ज्ञानों को (मुखात्) मुख से उत्पन्न करता है वैसे यह सब (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य का (रूपम्) स्वरूप (जज्ञे) उत्पन्न होता है ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे निवृत्ति मार्ग में परम योगी योगबल से सब सिद्धियों को प्राप्त होता है वैसे ही अन्य गृहस्थ लोगों को भी प्रवृत्ति मार्ग में सब ऐश्वर्य को प्राप्त होना चाहिये ॥ ६१ ॥

आत्मन्नित्यस्य शङ्ख ऋषिः । आत्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षन्यशसे श्रियै शिखा सिंहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ९२ ॥

आत्मन् । उपस्थऽङ्गुपस्थे । न । वृकस्य । लोम । मुखे । श्मश्रूणि । न । व्याघ्रलोमेति व्याघ्रऽलोम । केशाः । न । शीर्षन् । यशसे । श्रियै । शिखा । सिंहस्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आत्मन्) आत्मनि (उपस्थे) उपतिष्ठन्ति यस्मिस्तस्मिन् (न) इव (वृकस्य) यो वृश्चति छिनत्ति तस्य (लोम) (मुखे) श्मश्रूणि (न) इव (व्याघ्रलोम) व्याघ्रस्य लोम व्याघ्रलोम (केशाः) (न) इव (शीर्षन्) शिरसि (यशसे) (श्रियै) (शिखा) (सिंहस्य) (लोम) (त्विषिः) दीप्तिः (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादीनि ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यस्यात्मन्नुपस्थे सति वृकस्य लोम न व्याघ्रलोम न मुखे श्मश्रूणि शीर्षन्केशा न शिखा सिंहस्य लोमेव त्विषिरिन्द्रियाणि सन्ति स यशसे श्रियै प्रभवति ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । ये परमात्मानमुपतिष्ठन्ते ते यशस्विनो भवन्ति ये योगमभ्यस्यन्ति ते वृकवद् व्याघ्रवत् सिंहवदेकान्तदेशं सेवित्वा पराक्रमिणो जायन्ते ये पूर्णब्रह्मचर्यं कुर्वन्ति ते क्षत्रियाः पूर्णोपमा भवन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जिसके (आत्मन्) आत्मा में (उपस्थे) समीप स्थिति होने में (वृकस्य) भेड़िया के (लोम) बालों के (न) समान वा (व्याघ्रलोम) बाघ के बालों के (न) समान (मुखे) मुख पर (श्मश्रूणि) दाढ़ी और मूँछ (शीर्षम्) शिर में (केशाः) बालों के (न) समान (शिखा) शिखा (सिंहस्य) सिंह के (लोम) बालों के समान (त्विषिः) कान्ति तथा (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादि शुद्ध इन्द्रियां हैं वह (यशसे) कीर्ति और (श्रियै) लक्ष्मी के लिये प्राप्त होने को समर्थ होता है ॥ ६२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। जो परमात्मा का उपस्थान करते हैं वे यशस्वी कीर्तिमान् होते हैं जो योगाभ्यास करते हैं वे भेषिया व्याघ्र और सिंह के समान पृथक् देश का सेवन करके पराक्रम वाले होते हैं जो पूर्ण ब्रह्मचर्य करते हैं वे चत्रिय भेषिया व्याघ्र और सिंह के समान पराक्रम वाले होते हैं ॥ ६२ ॥

अङ्गानीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात् सरस्वती ।
इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ६३ ॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्विना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् ।
अधात् । सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । शतमानमिति शतमानम् । आयुः ।
चन्द्रेण । ज्योतिः । अमृतम् । दधानाः ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(अङ्गानि) योगाङ्गानि (आत्मन्) आत्मनि (भिषजा) सदैवदरोगौ (तत्) (अश्विना) सिद्धसाधकौ (आत्मानम्) (अङ्गैः) योगाङ्गैः (सम्) (अधात्) समादधाति (सरस्वती) योगिनी स्त्री (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्) (शतमानम्) शतमसंख्यं मानं यस्य तत् (आयुः) जीवनम् (चन्द्रेण) आनन्देन (ज्योतिः) प्रकाशम् (अमृतम्) (दधानाः) धरन्तः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! भिषजाऽश्विना सिद्धसाधकौ विद्वांसौ यथा सरस्वत्यात्मनि स्थिता सति योगाङ्गान्यनुष्ठायान् समधात् तथैवाङ्गैर्यदिन्द्रस्य रूपमस्ति तत् संदध्याताम् । यथा योगं दधानाः शतमानमायुर्धरन्ति तथा चन्द्रेणाऽमृतं ज्योतिर्दध्यात् ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा रोगिणः सदैव प्राप्यौषधं पथ्यं च सेवित्वा नीरोगा भूत्वाऽऽनन्दन्ति तथा योगजिज्ञासवो योगिन इममवाप्य योगांगान्यानुष्ठाय निष्कलेशा भूत्वा सततं सुखिनो भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (भिषजा) उत्तम वैद्य के समान रोगरहित (अश्विना) सिद्ध साधक दो विद्वान् जैसे (सरस्वती) योगयुक्त स्त्री (आत्मन्) अपने आत्मा में स्थित हुई (अङ्गानि) योग के अङ्गों का अनुष्ठान करके (आत्मानम्) अपने आत्मा को (समधात्) समाधान करती है वैसे ही (अङ्गैः) योगाङ्गों से जो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य का (रूपम्) रूप है (तत्) उस का समाधान करें जैसे योग को (दधानाः) धारण करते हुए जन (शतमानम्) सौ वर्ष पर्यन्त (आयुः) जीवन को धारण करते हैं वैसे (चन्द्रेण) आनन्द से (अमृतम्) अविनाशी (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा का धारण करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे रोगी लोग उत्तम वैद्य को प्राप्त हो औषध और पथ्य का सेवन कर के रोगरहित होकर आनन्दित होते हैं वैसे योग को जानने की इच्छा करने वाले योगी लोग इस को प्राप्त हो योग के अङ्गों का अनुष्ठान कर और अविद्यादि ज्ञेशों से दूर हो के निरन्तर सुखी होते हैं ॥ ६३ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता । विराट् पंक्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी सुकृतं बिभर्ति ।
अपाथ रसेन वरुणो न साम्रेन्द्रश्चिथै जनयन्नप्सु राजा ॥ ६४ ॥

सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । पत्नी ।
सुकृतमिति सुकृतम् । बिभर्ति । अपाम् । रसेन । वरुणः । न । साम्रा । इन्द्रम् ।
श्रियै । जनयन् । अप्स्वित्यप्सु । राजा ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) विदुषी (योन्याम्) (गर्भम्) (अन्तः) आभ्यन्तरे
(अश्विभ्याम्) अध्यापकोपदेशकाभ्याम् (पत्नी) (सुकृतम्) पुण्यात्मकम् (बिभर्ति)
(अपाम्) जलानाम् (रसेन) (वरुणः) श्रेष्ठः (न) इव (साम्रा) सन्धिना
(इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (श्रियै) शोभायै (जनयन्) उत्पादयन् (अप्सु) प्राणेषु (राजा)
प्रकाशमानः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे योगिन् ! यथा सरस्वती पत्नी स्वपत्युर्योन्यामन्तस्सुकृतं गर्भं बिभर्ति
यथा वा वरुणो राजाऽश्विभ्यामपां रसेनाप्सु साम्रा न सुखेनेन्द्रं श्रियै जनयन्विराजते
तथा त्वं भवेः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा धर्मपत्नी पतिं शुश्रूषते यथा च
राजा सामादिभीराज्यैश्वर्यमुन्नयति तथैव विद्वान् योगोपदेशकं संसेव्य योगाङ्गैर्योगसिद्धि-
मुन्नयेत् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे योग करनेहारे पुरुष ! जैसे (सरस्वती) विदुषी (पत्नी) स्त्री अपने पति से
(योन्याम्) योनि के (अन्तः) भीतर (सुकृतम्) पुण्यरूप (गर्भम्) गर्भ को (बिभर्ति) धारण
करती है वा जैसे (वरुणः) उत्तम (राजा) राजा (अश्विभ्याम्) अध्यापक और उपदेशक के साथ
(अपाम्) जलों के (रसेन) रस से (अप्सु) प्राणों में (साम्रा) मेल के (न) समान सुख से
(इन्द्रम्) ऐश्वर्य को (श्रियै) लक्ष्मी के लिये (जनयन्) प्रकट करता हुआ विराजमान होता है
वैसे तु हो ॥ ६४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जैसे धर्मपत्नी पति की सेवा करती है और जैसे राजा साम दाम आदि से राज्य के ऐश्वर्य को बढ़ाता है वैसे ही विद्वान् योग के उपदेशक की सेवा कर योग के अंगों से योग की सिद्धियों को बढ़ाया करे ॥ ६४ ॥

तेज इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते । निचृज्जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

तेजः पशूनां हविर्इन्द्रियावत् परिक्षुता पयसा सारघं मधु ।
अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोमः
इन्दुः ॥ ६५ ॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावत् । इन्द्रियवदितीन्द्रियवत् । परिक्षुतेति
परिक्षुता । पयसा । सारघम् । मधु । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । दुग्धम् ।
भिषजा । सरस्वत्या । सुतासुताभ्यामिति सुतासुताभ्याम् । अमृतः । सोमः ।
इन्दुः ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रकाशः (पशूनाम्) गवादीनां सकाशात् (हविः)
दुग्धादिकम् (इन्द्रियावत्) प्रशस्तानि इन्द्रियाणि भवन्ति यस्मिन् (परिक्षुता) परितः
स्त्रवन्ति प्राप्नुवन्ति येन तत् (पयसा) दुग्धेन (सारघम्) सुखादयुक्तम् (मधु)
मधुरादिगुणोपेतम् (अश्विभ्याम्) विद्याव्यापिभ्याम् (दुग्धम्) पयः (भिषजा)
वैद्यकविद्याविदौ (सरस्वत्या) विदुष्या स्त्रिया (सुतासुताभ्याम्) निष्पादिताऽनिष्पादि-
ताभ्याम् (अमृतः) मृत्युधर्मरहितः (सोमः) ऐश्वर्यम् (इन्दुः) सुस्नेहयुक्तः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! याभ्यां सुताऽसुताभ्यां भिषजाऽश्विभ्यां पशूनां परिक्षुता
पयसा तेज इन्द्रियावत् सारघं मधु हविर्दुग्धं सरस्वत्यामृतः सोम इन्दुश्चोत्पाद्यते तौ
योगसिद्धिं प्राप्नुतः ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा गोपा गवादीन् पशून् संरक्ष्य
दुग्धादिना संतुष्यन्ति तथैव मन आदीन्द्रियाणि दुष्टाचारात् पृथक् संरक्ष्य
योगिभिरानन्दितव्यमिति ॥ ६५ ॥

अत्र सोमादिपदार्थगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जिन (सुतासुताभ्याम्) सिद्ध असिद्ध किये हुए (भिषजा) वैद्यक
विद्या के जानने हारे (अश्विभ्याम्) विद्या में व्याप्त दो विद्वान् (पशूनाम्) गवादि पशुओं के
सम्बन्ध से (परिक्षुता) सब ओर से प्राप्त होने वाले (पयसा) दूध से (तेजः) प्रकाशरूप

(इन्द्रियावत्) कि जिस में उत्तम इन्द्रिय होते हैं उस (सारधम्) उत्तम स्वादयुक्त (मधु) मधुर (हविः) खाने पीने योग्य (दुग्धम्) दुग्धादि पदार्थ और (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (अमृतः) मृत्युधर्मरहित नित्य रहने वाला (सोमः) ऐश्वर्य्यं (इन्द्रः) और उत्तम स्नेहयुक्त पदार्थ उत्पन्न किया जाता है, वे योगसिद्धि को प्राप्त होते हैं ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालङ्कार है । जैसे गौ के चराने वाले गोपाल लोग गौ आदि पशुओं की रक्षा करके दूध आदि से सन्तुष्ट होते हैं वैसे ही मन आदि इन्द्रियों को दुष्टाचार से पृथक् संरक्षण करके योगी लोगों को आनन्दित होना चाहिये ॥ ६५ ॥

इस अध्याय में सोम आदि पदार्थों के गुण वर्णन करने से इस अध्याय के अर्थ की पूर्ण अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीयुत यरमविदुषां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण श्रीमद्भयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते सुप्रमाणयुक्ते
संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते यजुर्वेदभाष्ये
एकोनविंशोऽध्यायः समाप्तिमगमत् ॥

